

Η σημασία των άτυπων ιεραρχιών κρατουμένων για την εμπειρία του εγκλεισμού:

Σύγκριση δύο ερευνών σε ελληνικές φυλακές με βάση την πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ και τα νέα πρότυπα της CPT*

Ουίλιαμ Αλοσκόφης,

Δρ. Κοινωνιολόγος Σωφρονιστικού Καταστήματος Κορυδαλλού Ι, Επιστημονικός Συνεργάτης ΠΜΣ «Εγκληματολογία και Αντεγκληματική Πολιτική», Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Πανάγος,

Επ. Καθηγητής Εγκληματολογίας-Σωφρονιστικής, Νομική Σχολή ΕΚΠΑ

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τη σημασία των άτυπων ιεραρχιών κρατουμένων για την εμπειρία του ποινικού εγκλεισμού και τη διαμόρφωση των πραγματικών συνθηκών έκτισης των ποινών. Αφορμή για την εκπόνηση της μελέτης, καθώς και βασικό εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης, αποτέλεσαν οι υποθέσεις *S.P. και άλλων κατά Ρωσίας* (2023) και *D. εναντίον Λετονίας* (2024), στις οποίες το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η συνδρομή και η ανοχή άτυπων ιεραρχιών συνιστά απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση των κρατουμένων, κατά παραβίαση του άρ. 3 της ΕΣΔΑ. Σε συνέχεια των αποφάσεων αυτών, η CPT εξέδωσε το 2025 ειδικό δημοσίευμα, εστιάζοντας στις άτυπες ιεραρχίες στις φυλακές των κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της πρώην ΕΣΣΔ. Οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ και οι διαπιστώσεις της CPT αναφέρονται ρητά στις εξουσιαστικές σχέσεις που διαμορφώνονται στο περιβάλλον της φυλακής, στην πολύπλευρη θυματοποίηση και στην ανασφάλεια των κρατουμένων, φαινόμενα που τροφοδοτούνται εν πολλοίς από τις δυσμενείς όψεις της υποκοουλτούρας της φυλακής. Οι ως άνω εξελίξεις λειτούργησαν ως ερέθισμα για περαιτέρω αναστοχασμό αναφορικά με τις άτυπες ιεραρχίες των κρατουμένων στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα, αξιοποιώντας ως βασική μεθοδολογική στρατηγική

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί διευρυμένη απόδοση της εισήγησης των συγγραφέων στην εκδήλωση που διοργανώθηκε από το Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΙΜΔΑ) και το Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ στις 21.10.2025, με θέμα «Οι συνθήκες κράτησης στις ελληνικές φυλακές». Η μελέτη βασίζεται στην προγενέστερη μονογραφία του Αλοσκόφη (2010) και στη διδακτορική διατριβή του Πανάγου (2018α), απ' όπου και αντλήθηκαν ορισμένα (σχεδόν αυτούσια) αποσπάσματα. Στις ανωτέρω μελέτες παρατίθενται επιπλέον βιβλιογραφικές αναφορές.

την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε έναν «εσωτερικό» και έναν «εξωτερικό» ('insider' και 'outsider') ερευνητή των φυλακών.

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται αρχικά οι διάφορες εκφάνσεις των άτυπων ιεραρχιών κρατουμένων, όπως το θέμα αυτό έχει αναλυθεί στη διεθνή βιβλιογραφία σχετικά με τις υποκουλτούρες των φυλακών. Στη συνέχεια, η μελέτη εστιάζει στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα, αξιοποιώντας για τον σκοπό αυτό κυρίως τη συγκριτική επισκόπηση προγενέστερων εμπειρικών ερευνών που διεξήχθησαν από τους δύο συγγραφείς. Πρόκειται, ειδικότερα, για μία αμιγώς ποιοτικής μεθοδολογίας έρευνα που διεξήχθη στη Δικαστική Φυλακή του Κορυδαλλού από «εσωτερικό» ερευνητή (Αλοσκόφης, 2010) και μία μεικτής μεθοδολογίας έρευνα που διεξήχθη σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων, που διενεργήθηκε από «εξωτερικό» ερευνητή (Πανάγος, 2018α). Βασισμένοι στις προγενέστερες έρευνές τους, οι συγγραφείς επιχείρησαν να δώσουν απαντήσεις στο ακόλουθο, τρόπον τινά, «νέο» ερώτημα: σε ποιο βαθμό απαντούν οι άτυπες ιεραρχίες κρατουμένων στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα και με ποιο τρόπο διαμορφώνουν την εμπειρία του εγκλεισμού, συγκριτικά με όσα περιλαμβάνονται στο ως άνω δημοσίευμα της CPT;

Η συγκριτική επανεξέταση των δύο ερευνών αναδεικνύει ότι ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων διαθέτει ουσιώδη κοινά στοιχεία τόσο με τις κλασικές και τις σύγχρονες κοινωνιολογικές μελέτες των φυλακών στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, όσο και με αρκετές διαπιστώσεις της CPT σχετικά με τις μετασοβιετικές φυλακές. Οι άτυπες ομαδοποιήσεις και ιεραρχίες κρατουμένων αποτελούν, σε κάποιο βαθμό, πραγματικότητα και στις ελληνικές φυλακές, με σοβαρές επιπτώσεις στην ασφάλεια, την αξιοπρέπεια και την ψυχική υγεία των κρατουμένων, καθώς και των επαγγελματιών του σωφρονιστικού συστήματος. Στη μελέτη επισημαίνεται ότι απαιτείται η εφαρμογή μιας ολιστικής σωφρονιστικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του φαινομένου και, από μεθοδολογικής απόψεως, αναδεικνύεται η σημασία της συνεργασίας «εσωτερικών» και «εξωτερικών» ερευνητών για την πληρέστερη διερεύνηση και κατανόηση των πραγματικών συνθηκών έκτισης των ποινών. Η παρούσα μελέτη αποτελεί το πρώτο στάδιο ενός ευρύτερου, εν εξελίξει, ερευνητικού εγχειρήματος των δύο συγγραφέων σχετικά με διάφορες πτυχές της υποκουλτούρας της φυλακής. Σε επόμενο στάδιο, στην ανάλυση θα συμπεριληφθούν και άλλες εμπειρικές έρευνες που διενεργήθηκαν από διαφορετικούς ερευνητές στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα.

I. Αντί εισαγωγής: Δύο πρόσφατες αποφάσεις του ΕΔΔΑ και οι διαπιστώσεις της CPT ως αφορμή για περαιτέρω προβληματισμό

α) Η υπόθεση *S.P. και άλλων κατά Ρωσίας* και η υπόθεση *D. κατά Λετονίας*

Στην υπόθεση *S.P. και άλλων κατά Ρωσίας* και στην υπόθεση *D. εναντίον Λετονίας*, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΔΔΑ) κλήθηκε να αξιολογήσει πραγματικά περιστατικά που συνδέονται άρρηκτα με την υποκουλτούρα της φυλακής.¹ Η εν λόγω υποκουλτούρα συγκροτεί ένα ιδιότυπο σύστημα άτυπων κοινωνικών σχέσεων, κανόνων και αξιών εντός των καταστημάτων κράτησης, το οποίο αντιστρατεύεται το νομικό πλαίσιο που διέπει την έκτιση των ποινών (Τσαλίκoglou, 1996: 189). Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνονται άτυπες εξουσιαστικές σχέσεις ανάμεσα σε «ισχυρούς» και «αδύναμους» εγκλείστους, που συνεπάγονται την πολύπλευρη θυματοποίηση των τελευταίων και τη διάχυση της ανασφάλειας στο σωφρονιστικό περιβάλλον. Τα φαινόμενα αυτά έχουν μελετηθεί διεξοδικά στον εγκληματολογικό κλάδο της κοινωνιολογίας της φυλακής.²

Ειδικότερα, στην υπόθεση *S.P. και άλλων κατά Ρωσίας* (αρ. προσφ. 36463/11, 2.8.2023), οι προσφεύγοντες ήταν έντεκα κρατούμενοι σε διάφορα καταστήματα κράτησης της Ρωσίας από το έτος 2008 έως και την υποβολή της προσφυγής. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κρατουμένων διαμορφώνονταν με βάση έναν ανεπίσημο κώδικα συμπεριφοράς, στο πλαίσιο του οποίου οι κρατούμενοι διακρίνονταν σε «κάστες». Οι προσφεύγοντες ανήκαν στην τελευταία βαθμίδα της ανωτέρω άτυπης ιεραρχίας. Για τον λόγο αυτό, τους είχαν ανατεθεί καθήκοντα που θεωρούνταν εξευτελιστικά. Σε περίπτωση άρνησης εκτέλεσής τους, αντιμετώπιζαν τον κίνδυνο σεξουαλικής κακοποίησης ή/και άλλων μορφών βίας. Οι πρακτικές

1. Το ΕΔΔΑ έχει συμβάλει καθοριστικά στην κατάργηση ή, έστω, στον «μετριασμό» του «άβατου των φυλακών» (Κουλούρης, 2009: 147). Στην υπόθεση *Campbell & Fell κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (1984), το Δικαστήριο επισήμανε ότι «η δικαιοσύνη δεν [...] σταματά στην πόρτα της φυλακής». Η σχετική νομολογία είναι γενικότερα σημαντική, καθώς (μεταξύ άλλων) υποδεικνύει κατευθύνσεις τις οποίες καλούνται να ακολουθήσουν οι αρμόδιοι φορείς των εθνικών σωφρονιστικών συστημάτων, προκειμένου να προληφθούν οι παραβιάσεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: ΕΣΔΑ). Με βάση τα ανωτέρω, το ΕΔΔΑ συγκαταλέγεται στους φορείς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου των συνθηκών έκτισης των ποινών (Anagnostou & Skleparis, 2017· Livingstone, 2000· Πανάγος, 2020: 339-403). Για μια αναλυτική επισκόπηση της νομολογίας του Δικαστηρίου σχετικά με τα δικαιώματα των κρατουμένων, βλ. την έκδοση “Guide on the case-law of the European Convention on Human Rights – Prisoners’ rights”, 31.8.2025 [https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_prisoners_rights_eng]. Για την προστασία των δικαιωμάτων των κρατουμένων στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης βλ. επίσης Πιτσελά (2003) και van Zyl Smit & Snacken (2009).

2. Για την κοινωνιολογία της φυλακής (prison sociology / sociology of imprisonment), βλ. Crewe (2007) και Liebling & Crewe (2012). Για τον ευρύτερο κλάδο της κοινωνιολογίας της ποινής (sociology of punishment), βλ. Garland (1991). Για τη βία στις φυλακές και τον φόβο θυματοποίησης των κρατουμένων βλ. Bottoms (1999)· Browker (1980)· Levan (2012)· O’Donnell & Edgar (1999)· Caravaca-Sánchez, Aizpurua & Wolff (2023)· Martens & Crewe (2024)· Lambropoulou & Milienos (2023) και Πανάγου (2018α). Ο βαθμός που ο κάθε κρατούμενος αισθάνεται ασφαλής συγκαταλέγεται στα βασικά κριτήρια αξιολόγησης της ποιότητας των συνθηκών κράτησης (Liebling & Arnold, 2004· Liebling, Hulley & Crewe 2012).

αυτές γίνονταν σιωπηρά ανεκτές από το προσωπικό των καταστημάτων κράτησης.

Το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ανεπίσημη ιεραρχία των κρατουμένων συνιστούσε παγιωμένη πραγματικότητα στο ρωσικό σωφρονιστικό σύστημα. Οι εθνικές αρχές γνώριζαν ή όφειλαν να είναι ενήμερες για την ύπαρξη του φαινομένου και την κατώτερη θέση των προσφευγόντων στην εν λόγω ιεραρχία.³ Οι προσφεύγοντες τελούσαν υπό διαρκή φόβο κακομεταχείρισης και, ως εκ τούτου, υπέστησαν ψυχικό άγχος και σωματική ταλαιπωρία που υπερέβαιναν την αναπόφευκτη ταλαιπωρία την οποία συνεπάγεται γενικότερα η ποινή του εγκλεισμού. Τα παραπάνω ισοδυναμούν με απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση των εν λόγω κρατουμένων. Περαιτέρω, το Δικαστήριο διαπίστωσε την απουσία αποτελεσματικού ένδικου μέσου, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να καταγγείλουν τις ανωτέρω πρακτικές. Κατά συνέπεια, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε την παραβίαση των άρ. 3 και 13 ΕΣΔΑ.⁴

Στην υπόθεση *D. εναντίον Λετονίας* (αρ. προσφ. 76680/17, 11.1.2024), ο προσφεύγων ήταν κρατούμενος σε καταστήματα κράτησης της Λετονίας από το 2008 έως το 2017. Βάσει του άτυπου διαχωρισμού των κρατουμένων, ανήκε σε υποδεέστερη «κάστα». Όσοι εντάσσονταν σε αυτή την κατηγορία διέθεταν ξεχωριστά παγκάκια σε σχέση με άλλες ομάδες κρατουμένων, ξεχωριστές τουαλέτες και τραπεζαρίες, και δεν τους επιτρεπόταν να αναμένουν στην ουρά μαζί με άλλους κρατούμενους προκειμένου να λάβουν ιατρική φροντίδα ή άλλες υπηρεσίες. Απαγορευόταν επίσης να συμμετέχουν σε αθλητικές δραστηριότητες και να χρησιμοποιούν τα κοινά λουτρά, τα κρεβάτια τους ήταν λιγότερο άνετα και τοποθετημένα στην περιφέρεια των κοινόχρηστων χώρων, ενώ εκτελούσαν εργασίες που προσλαμβάνονταν από τους υπόλοιπους κρατούμενους ως ταπεινωτικές (όπως λ.χ. το πλύσιμο ρούχων συγκρατουμένων τους). Ο διαχωρισμός αυτός είχε ως αποτέλεσμα την αποστολή ενός ισχυρού μηνύματος κατωτερότητας της συγκεκριμένης «κάστας» συγκριτικά με τις υπόλοιπες.

Το Δικαστήριο δεν διαπίστωσε ότι ο προσφεύγων είχε υποστεί πραγματική βία ή απειλή από το προσωπικό των καταστημάτων κράτησης ή από άλλους εγκλείστους. Ωστόσο, το ως άνω status quo συνεπαγόταν ότι ο ίδιος υπέμεινε ψυχικό άλγος, το οποίο υπερέβαινε το σύνηθες επίπεδο

3. Μεταξύ άλλων στοιχείων, το Δικαστήριο αξιοποίησε και εμπειρικές έρευνες πανεπιστημιακών ερευνητών σχετικά με τις πραγματικές συνθήκες κράτησης στο ρωσικό σωφρονιστικό σύστημα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επισημαίνεται η ευρύτερη σημασία της εμπειρικής έρευνας για τη νομική επιστήμη (Ιντζεσίλογλου, 2012· Παπαχρίστου, 1999· Τσαούση, 2014· Πανάγος, 2018α).

4. Για την ανάλυση των άρ. 3 και 13 ΕΣΔΑ, βλ. Σισιλιάνου Λ.-Α. (2025) και Evans & Morgan (1998). Για την υπόθεση *S.P. και άλλων κατά Ρωσίας*, βλ. επίσης Foster (2024). Για το ρωσικό σωφρονιστικό σύστημα ευρύτερα, βλ. ενδεικτικά Piacentini (2013).

άγχους που προκαλείται σε συνθήκες εγκλεισμού. Το γεγονός ότι οι εθνικές αρχές απέτυχαν να αντιμετωπίσουν το ζήτημα των άτυπων ιεραρχιών των κρατουμένων συνιστά απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση του προσφεύγοντος, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ο ίδιος επέλεξε να συμμορφωθεί με τις απαιτήσεις και τους περιορισμούς που έθεταν οι ανώτεροι στην άτυπη ιεραρχία κρατούμενοι, αντί να αντιταχθεί σε αυτούς ή να τους αμφισβητήσει. Το ΕΔΔΑ έδωσε έμφαση στον συστημικό χαρακτήρα του φαινομένου, υπογραμμίζοντας ότι μεμονωμένες παρεμβάσεις της σωφρονιστικής διοίκησης δεν θα επαρκούσαν για την ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο της φυλακής. Ακόμη και εάν είχαν διερευνηθεί μεμονωμένες υποθέσεις και είχαν λογοδοτήσει οι δράστες, τα μέτρα αυτά δεν θα ήταν εξ ορισμού ικανά να μεταβάλουν την ανεπίσημη ιεραρχία των κρατουμένων και την υποδεέστερη θέση του προσφεύγοντος σε αυτή. Οι αρμόδιες αρχές όφειλαν, συνεπώς, να υιοθετήσουν μια ολιστική προσέγγιση για την αντιμετώπιση του φαινομένου.⁵

Οι ανωτέρω αποφάσεις οδήγησαν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας (στο εξής: CPT) να θεσπίσει ένα νέο πρότυπο στα κριτήρια αξιολόγησης των φυλακών των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, δημοσιεύοντας σχετικό έγγραφο κατά τη θερινή περίοδο του έτους 2025⁶.

β) Prison standard CPT/Inf(2025)12 με θέμα την άτυπη ιεραρχία των κρατουμένων

Το δημοσίευμα της CPT, με τίτλο «Informal prisoner hierarchy. Prison standard CPT/Inf(2025)12», εστιάζει στο φαινόμενο των άτυπων ιεραρχιών των κρατουμένων στις φυλακές εννέα κρατών που αποτελούσαν Δημοκρατίες της πρώην Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (στο εξής: ΕΣΣΔ). Οι οκτώ από αυτές είναι σήμερα κράτη-μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η CPT θεωρεί ότι τα φαινόμενα αυτά οφείλονται στην κληρονομιά του σοβιετικού «φυλακιστικού κολεκτιβισμού» (carceral collectivism) στις χώρες αυτές: ενός συστήματος ελέγχου των κρατουμένων το οποίο βασιζόταν στην αμοιβαία επιτήρηση μεταξύ των κρατουμένων, στην άτυπη μεταβίβαση μέρους της εξουσίας και των αρμοδιοτήτων του προσωπικού σε υπότροπους «επαγγελματίες» δράστες και στη μαζική κοινή διαβίωση σε θαλάμους-κοιτώνες. Πρόκειται για μια

5. Οι περιλήψεις των αποφάσεων του ΕΔΔΑ στην ελληνική γλώσσα έχουν αναρτηθεί στην ιστοσελίδα <https://www.echr.caselaw.com>.

6. Η CPT αποτελεί μη δικαιοδοτικό μηχανισμό. Κλιμάκια της Επιτροπής μεταβαίνουν στους χώρους κράτησης των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης, τόσο στα σωφρονιστικά καταστήματα όσο και στα αστυνομικά κρατητήρια. Με βάση τα στοιχεία που συλλέγει, η CPT προβαίνει στη διατύπωση συστάσεων προς τα κράτη-μέλη. Σε περίπτωση που τα τελευταία δεν επιδεικνύουν συνεργατική διάθεση ή αδρανούν ως προς τη λήψη μέτρων για τη βελτίωση των συνθηκών κράτησης, η Επιτροπή διατηρεί τη δυνατότητα να εκδώσει δημόσια δήλωση (public statement) ως απόδοση μομφής. Οι διαπιστώσεις της CPT λειτουργούν συμπληρωματικά στο έργο του ΕΔΔΑ, το οποίο επικαλείται τις σχετικές εκθέσεις, όταν αποφαινεται επί συγκεκριμένων υποθέσεων (Δίπλα, 2010· Foster, 2015· Murdoch, 2006· Πανάγος, 2020: 399-403).

συνθήκη κράτησης που διευκολύνει την αφομοίωση του υποπολιτισμού της φυλακής από τους νεοεισερχομένους και την ενίσχυση της συνοχής εγκληματικών οργανώσεων (CPT, 2025: 5).⁷

Το αποτέλεσμα της ως άνω ιδιότυπης «αυτοδιαχείρισης» είναι η διαίρεση των κρατουμένων σε τρεις «κάστες» ή κατηγορίες, η συνύπαρξη των οποίων ρυθμίζεται από τον άτυπο κώδικα συμπεριφοράς. Κάθε νεοεισερχόμενος στον θάλαμο οφείλει να απαντήσει ευθέως στην ερώτηση «Ποιος είσαι στη ζωή;». Διάφορα κριτήρια συνεκτιμώνται για την κατάταξή του σε μια «κάστα»: το έγκλημα που διέπραξε, ενδεχόμενη σχέση με οργανωμένα δίκτυα παρανόμων, η οικονομική του κατάσταση, ιστορικό ποινικών εγκλεισμών, χρέη ή διαφορές με άλλους παρανόμους στη φυλακή ή έξω από αυτή, ο σεξουαλικός προσανατολισμός, ακόμη και μια τυχαία παραβίαση άτυπων κανόνων συμπεριφοράς (CPT, 2025: 6). Οι τρεις διακριτές κατηγορίες στις οποίες κατατάσσονται οι νεοεισερχόμενοι κρατούμενοι είναι οι ακόλουθες:

α) Η ανώτερη «κάστα» των άτυπων αρχηγών (blatnye, patsany) είναι οι αυτοαποκαλούμενοι θεματοφύλακες του άτυπου κώδικα συμπεριφοράς. Ο κορυφαίος στην ιεραρχία του εγκληματικού δικτύου (vor-v-zakone, «κλέφτης κατά τον νόμο») διορίζει έναν «επόπτη» (smotryashchiy) σε κάθε φυλακή ο οποίος έχει υπαρχηγούς σε κάθε πτέρυγα ή τμήμα της. Οι επόπτες βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία για να ανταλλάσσουν πληροφορίες και να παίρνουν κοινές αποφάσεις. Οι υπαρχηγοί φροντίζουν να τηρούνται τα προσχήματα σε ό,τι αφορά τους τυπικούς κανονισμούς, να επιλύουν προσωπικές διαφορές μεταξύ κρατουμένων και να μεσολαβούν ανάμεσα στη διοίκηση της φυλακής και τους υπόλοιπους κρατουμένους. Επιπλέον, διαχειρίζονται το κοινό ταμείο (obshchak / «καζάνι») με το οποίο αγοράζονται είδη πρώτης ανάγκης, αλλά και κινητά τηλέφωνα ή δωροδοκούνται υπάλληλοι. Οι ίδιοι δίνουν εντολή να τιμωρηθούν οι παραβάτες του άτυπου κώδικα με άσκηση σωματικής βίας, όπως με μαχαιρώματα, ξυλοδαρμούς, πρόκληση εγκαυμάτων, απόσπαση χρημάτων, υποβάθμιση στην άτυπη ιεραρχία των εγκλειστών, σε εξαιρετικές περιπτώσεις ακόμη και με φόνο (CPT, 2025: 7). Μέχρι σχετικά πρόσφατα, τα μέλη της ανώτερης κάστας δεν επιτρέπεται να εργάζονται ή να παρακολουθούν προγράμματα εκπαίδευσης ή απεξάρτησης. Ωστόσο, σε ποινικά συστήματα στα οποία η συμμετοχή σε αυτές τις δραστηριότητες είναι πλέον απαραίτητη για την υφ' όρον απόλυση, δέχονται να τοποθετηθούν προσχηματικά σε θέσεις εργασίας (CPT, 2025: 18).

β) Η μεσαία και πιο πολυάριθμη «κάστα» κρατουμένων αποκαλούνται «μουζίκου» (muzhiki). Σε αυτούς επιτρέπεται να εργάζονται στη φυλακή, αρκεί να μη στέκονται εμπόδιο στις «δουλειές»

7. Για τη θεσμική ανθεκτικότητα στον χρόνο του οργανωτικού μοντέλου του «φυλακιστικού κολεκτιβισμού» στις φυλακές κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της πρώην ΕΣΣΔ, παρά τις προσπάθειες μεταρρύθμισής του, βλ. Piacentini & Slade (2015)· Piacentini (2013)· Omel'chenko et al. (2024)· Butler, Slade & Dias (2018)· Slade & Zevelena (2025)· Vaičiūnienė & Tereškinas (2017)· Kupatadze (2014) και Burciu (2023).

των ισχυρών κρατουμένων. Δεν συμμετέχουν στη λήψη σημαντικών αποφάσεων. Προσπαθούν να επιβιώσουν κρατώντας μια ισορροπία ανάμεσα στους τυπικούς και άτυπους κανόνες και αποφεύγοντας τις αντιπαραθέσεις τόσο με τους ισχυρούς συγκρατούμενους όσο και με το προσωπικό. Εάν παραβιάσουν τον άτυπο κώδικα, ακόμη και εάν απλά συγχρωτιστούν με μέλη της κατώτερης κάστας (λ.χ. εάν κάνουν χειραψία μαζί τους ή μοιραστούν ένα τσιγάρο), κινδυνεύουν να υποβιβαστούν σε αυτή.

γ) Η κατώτερη «κάστα» των απόκληρων ή ανέγγιχτων (*opuschennyje, levye*) αποτελείται από τους στιγματισμένους πληροφοριοδότες της αστυνομίας ή του προσωπικού, από ομοφυλόφιλους που δεν κρύβουν τον σεξουαλικό τους προσανατολισμό και από τους δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων. Στην κατώτατη κατηγορία τοποθετούνται και όσοι αρνούνται να αποδεχτούν τον άτυπο κώδικα. Σε ορισμένες χώρες, στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται τα μέλη θεραπευτικών κοινοτήτων απεξάρτησης που λειτουργούν εντός των φυλακών (CPT, 2025: 18). Οι κρατούμενοι αυτής της κατηγορίας δεν τολμούν να καταγγείλουν κανένα περιστατικό θυματοποίησης. Όταν ερωτώνται από το προσωπικό για τα τραύματα που φέρουν, ισχυρίζονται πως γλίστρησαν στη σκάλα ή στο ντους, χτύπησαν στην πόρτα ή στο κρεβάτι, με αποτέλεσμα οι δράστες να μένουν ατιμώρητοι.

Τα μέλη της κατώτερης αυτής κατηγορίας κρατουμένων δεν επιτρέπεται να υψώσουν τη φωνή τους, ούτε να αμυνθούν απέναντι στη βία που δέχονται από μέλη ανώτερης κάστας. Υποχρεώνονται να στέκονται όρθιοι έξω από τις πτέρυγες, επί ώρες κάθε ημέρα, για να ειδοποιήσουν όταν πλησιάζουν μέλη του προσωπικού. Διαβιούν χωριστά, σε κελιά ή θαλάμους με υποβαθμισμένες, ανθυγιεινές υλικές συνθήκες. Χρησιμοποιούν διαφορετικές τουαλέτες, τραπέζια, μαχαιροπήρουνα, ψυγεία, ασκούνται σε ξεχωριστά προαύλια, εξυπηρετούνται τελευταίοι στο πρατήριο της φυλακής. Σε αυτούς ανατίθενται οι πιο βαριές και ανεπιθύμητες θέσεις εργασίας. Επιπλέον, είναι υποχρεωμένοι να καθαρίζουν τα κελιά των μελών της ανώτερης κάστας, καμιά φορά με αντάλλαγμα κάποια είδη πρώτης ανάγκης. Οι δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων, το κατώτερο στρώμα αυτής της κατηγορίας, υποχρεώνονται να καθαρίζουν τις τουαλέτες. Είναι επικίνδυνο για την προσωπική τους ασφάλεια να συμμετέχουν σε εποικοδομητικές δραστηριότητες. Η απαγόρευση κάθε αλληλεπίδρασης με την κατώτερη κάστα κρατουμένων είναι η κύρια διαφορά ανάμεσα στην άτυπη ιεραρχία των φυλακών των πρώην Σοβιετικών Δημοκρατιών και την υποκουλτούρα των φυλακών άλλων χωρών (CPT, 2025: 6).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, μέλη της κατώτερης κατηγορίας υποχρεώνονται ακόμη και να διαπράξουν εγκλήματα ή πειθαρχικά παραπτώματα για λογαριασμό των μελών της ανώτερης κατηγορίας, όπως να εισαγάγουν ναρκωτικά και κινητά τηλέφωνα, ή να αναλάβουν την ευθύνη για την παράνομη κατοχή τους, παρότι δεν τους ανήκουν, ώστε να μη χάσουν τα μέλη

της ανώτερης τάξης τα ευεργετήματα της «καλής διαγωγής». Η CPT θεωρεί ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι καταστάσεις αυτές ισοδυναμούν με μια σύγχρονη μορφή *δουλείας* εντός του σωφρονιστικού συστήματος (CPT, 2025: 13). Όσοι κρατούμενοι θέλουν να προστατευτούν από την κατάσταση που διαμορφώνει η άτυπη ιεραρχία των κρατουμένων αναγκάζονται να απομονωθούν, ακόμη και για χρόνια, διαβιώνοντας σε εξαιρετικά υποβαθμισμένες συνθήκες, χωρίς δυνατότητα συμμετοχής σε προγράμματα εκπαίδευσης, θεραπείας και δημιουργικής απασχόλησης (CPT, 2025: 17).

Το προσωπικό των φυλακών φαίνεται πως έχει αποδεχτεί στωικά την παραπάνω κατάσταση. Κατά την εισαγωγή τους στο κατάστημα κράτησης, οι κρατούμενοι ερωτώνται από μέλη του προσωπικού σε ποια κατηγορία ανήκουν, ώστε να τοποθετηθούν εξ αρχής στους αντίστοιχους θαλάμους ως προληπτικό μέτρο για την αποφυγή πράξεων βίας σε βάρος τους. Σε πολλές περιπτώσεις, φαίνεται να ερωτάται ο κρατούμενος «επόπτης» πριν από την τοποθέτηση νεοεισερχόμενου σε θάλαμο ή κελί, καθώς και πριν από την ανάθεση σε κρατούμενο κάποιας εργασίας (CPT, 2025: 16).⁸ Επιπλέον, το προσωπικό έχει αποδεχτεί ότι η σιωπηλή συνεργασία με τους ηγέτες της άτυπης ιεραρχίας των κρατουμένων είναι αναπόφευκτη, εάν οι σωφρονιστικές αρχές θέλουν να αποφύγουν τα δημόσια σκάνδαλα που προκαλούν αποδράσεις, ανθρωποκτονίες, εξεγέρσεις, μαζικές απεργίες πείνας, ομαδικοί αυτοτραυματισμοί και άλλα δυσφημιστικά γεγονότα υψηλής ορατότητας (CPT, 2025: 15).

Σε αντάλλαγμα για τη συνεργασία τους στη διατήρηση της φαινομενικής ευταξίας της φυλακής, τα μέλη της ανώτερης «κάστας» κρατουμένων, πέρα από την ατιμωρησία για τις έκνομες ενέργειές τους, απολαμβάνουν καλύτερες συνθήκες κράτησης και μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων στο εσωτερικό της φυλακής. Επίσης, αποκομίζουν σημαντικά κέρδη από την εμπορία ναρκωτικών και κινητών τηλεφώνων και από τον οργανωμένο τζόγο, χωρίς φόβο ότι θα τιμωρηθούν πειθαρχικά. Περαιτέρω, η κατάσταση αυτή διευκολύνει διάφορες μορφές διαφθοράς ή εκφοβισμού του προσωπικού των φυλακών. Πρόκειται για πρακτικές που απονομιμοποιούν τη διοίκηση των φυλακών και το ποινικό σύστημα στα μάτια των κρατουμένων (CPT, 2025: 17).⁹

Ακολουθώντας τη νομολογία του ΕΔΔΑ, η CPT επισημαίνει ότι ορισμένες ακραίες εκδηλώσεις της άτυπης ιεραρχίας των κρατουμένων συνιστούν παραβιάσεις του άρ. 3 ΕΣΔΑ. Με τον τρόπο

8. Πρόκειται για μια μεταβίβαση εξουσίας του προσωπικού σε κρατούμενο, η οποία παραβιάζει τον Κανόνα 62 των Ευρωπαϊκών Κανόνων Φυλακών (2020).

9. Για την ευρύτερη σημασία της νομιμοποίησης (legitimization) του σωφρονιστικού συστήματος στη συνείδηση των κρατουμένων, βλ. Sparks, Bottoms & Hay (1996) και Jackson et al. (2010).

αυτό, αναγνωρίζεται το θεμελιακό πόρισμα των κοινωνιολογικών μελετών ότι η εμπειρία του ποινικού εγκλεισμού δεν εξαρτάται μόνο από το καθεστώς κράτησης, αλλά και από τη φύση των άτυπων σχέσεων εξουσίας και από την αυστηρότητα εφαρμογής του ανεπίσημου κώδικα συμπεριφοράς των κρατουμένων.

II. Η υποκουλτούρα της φυλακής και οι άτυπες ιεραρχίες κρατουμένων με βάση την κοινωνιολογία του ποινικού εγκλεισμού

α) Οι διαπιστώσεις των κλασικών κοινωνιολογικών ερευνών

Οι άτυπες ιεραρχίες των κρατουμένων και τα υπόλοιπα υποπολιτισμικά φαινόμενα που αναφέρονται στο ως άνω δημοσίευμα της CPT δεν απαντούν μόνο σε φυλακές των κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της πρώην ΕΣΣΔ. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1940, οι κλασικές έρευνες της αμερικανικής κοινωνιολογίας της φυλακής είχαν εντοπίσει την ύπαρξη παρόμοιων φαινομένων.¹⁰ Οι έρευνες αυτές εξέτασαν τις φυλακές ως κάτι περισσότερο από έναν θεσμικό μηχανισμό για την επίτευξη νομικο-φιλοσοφικών στοχεύσεων της ποινής (ανταπόδοση, γενική και ειδική πρόληψη του εγκλήματος).¹¹ Οι φυλακές αναλύθηκαν ως μια ιδιότυπη κοινωνική οργάνωση και ως μια «αυταρχική κοινότητα» με παρόμοια δομή σε φυλακές που απέχουν στον χώρο και στον χρόνο. Σε όλες τις φυλακές, ένα γραφειοκρατικά οργανωμένο και σχετικά ολιγάριθμο προσωπικό προσπαθεί να διατηρήσει τον έλεγχο ενός πολυάριθμου πληθυσμού κρατουμένων. Η μόνιμη απειλή της άσκησης βίας επικρέμαται ως «αόρατη γροθιά» που ρυθμίζει σημαντικό μέρος της ιδρυματικής ζωής (Αλοσκόφης, 2010: 13).

Στις ως άνω έρευνες, αναδείχθηκε η ιδιαιτερότητα της υποκουλτούρας των κρατουμένων ως ένα διακριτό σύνολο από αξίες, πεποιθήσεις, στάσεις, κοινωνικούς ρόλους, ήθη, έθιμα, αργκό, μύθους, δοξασίες και άλλα πολιτιστικά στοιχεία, όπως τα τατουάζ. Στο εσωτερικό των φυλακών διαμορφώνεται επίσης μια άτυπη οικονομία, στο πλαίσιο της οποίας οι κρατούμενοι προβαίνουν σε «έντοκες» ανταλλαγές υλικών αγαθών, όπως τσιγάρα και είδη πρώτης ανάγκης. Στο πλαίσιο αυτό, επισημάνθηκε η κεντρική σημασία του ανεπίσημου κώδικα συμπεριφοράς των κρατουμένων ή του αποκαλούμενου «νόμου της φυλακής». Ο κώδικας αυτός μεταφράζει

10. Οι κλασικές έρευνες της κοινωνιολογίας της φυλακής βασίστηκαν στις μεθόδους της άμεσης ή της συμμετοχικής παρατήρησης, της συνέντευξης ποιοτικού τύπου και της μελέτης τεκμηρίων, ύστερα από εντατική και μακροχρόνια εμπλοκή του ερευνητή στο πεδίο της έρευνας. Για την υποκουλτούρα της φυλακής και τους γενεσιουργούς παράγοντες του φαινομένου με βάση τη διεθνή βιβλιογραφία, βλ. αναλυτικά Αρχιμανδρίτου (2012, 2000/2019), Δημόπουλου (2021: 417-32), Κουλούρη, Βιδάλη, Αλοσκόφη & Σταμούλη (2011), Κουράκη (1991) και Λαμπροπούλου (1986, 1990, 2023: 338-67).

11. Για τις θεωρίες της ποινής, βλ. Γιαννούλη (2024).

τις γενικές αξίες της υποκουλτούρας της φυλακής σε συγκεκριμένους κανόνες διαγωγής που (υποτίθεται) ότι διέπουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των κρατουμένων και την αλληλεπίδραση των κρατουμένων με τα μέλη του προσωπικού.¹² Οι κανόνες που αποτελούν τον πυρήνα του υπό εξέταση κώδικα είναι οι ακόλουθοι: μην εμπιστεύεσαι το προσωπικό και μη συνεργάζεσαι μαζί του δίνοντας οποιεσδήποτε πληροφορίες, μη δείχνεις αδυναμία, φόβο ή ανασφάλεια, να είσαι σκληρός, να απαντάς ψύχραιμα, αλλά αποφασιστικά στις προκλήσεις, «βγάξε τη φυλακή σου» χωρίς να ανακατεύεσαι στις δουλειές των συγκρατουμένων, να είσαι αξιόπιστος, να τηρείς τον λόγο σου και να κρατάς τις υποσχέσεις σου, ιδιαίτερα να αποπληρώνεις εμπρόθεσμα τυχόν χρέη σου, να μην κλέβεις και να δείχνεις σεβασμό στους συγκρατουμένους (Αλοσκόφης, 2010: 27-9· Πανάγος, 2018α: 160-5).

Στις ανωτέρω έρευνες επισημάνθηκε και η άτυπη ιεραρχική διάρθρωση του σωφρονιστικού πληθυσμού. Πρόκειται για ανεπίσημες οργανωτικές δομές εξουσίας ή συστήματα κοινωνικών ρόλων που κατατάσσουν τους κρατουμένους σε ξεχωριστές κοινωνικές βαθμίδες. Πρωταρχικό κριτήριο γι' αυτή την κατάταξη αποτελεί ο βαθμός συμμόρφωσης στον άτυπο κώδικα. Πιο συγκεκριμένα, ο Clemmer (1940: 138-139) και, σαφέστερα, ο Sykes (1958/1974: 101-2, 107) διαπίστωσαν ότι στην κορυφή της ιεραρχίας βρίσκονται οι «αληθινοί άνδρες» (real men). Ως τέτοιοι νοσηματοδοτούνται όσοι συμμορφώνονται πλήρως με τον άτυπο κώδικα, δεν συνεργάζονται με το προσωπικό, είναι γενναιόδωροι και «σκληροί» μόνο εάν προκληθούν, ενώ συμβάλλουν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του εγκλεισμού με τις ηγετικές ικανότητες και την επινοητικότητα τους στην άτυπη οικονομία της φυλακής. Οι Irwin και Cressey (1962) ανέδειξαν περαιτέρω το αυξημένο κύρος που απολαμβάνουν ορισμένες κατηγορίες αξιόποινων πράξεων, όπως οι ληστείες τραπεζών και οι «επαγγελματικές» διαρρήξεις με κλοπιμαία μεγάλης αξίας (Irwin, 1970: 8-11). Αλλά και ο Jacobs (1977: 149) παρατήρησε ότι τα στελέχη συμμοριών γίνονταν αυτομάτως δεκτοί στους κόλπους της άτυπης ιεραρχίας της φυλετικής ή εθνοπολιτισμικής τους ομάδας, αμέσως μετά την είσοδό τους στη φυλακή.

β) Οι γενεσιουργοί παράγοντες της υποκουλτούρας της φυλακής

Οι «πρωτεργάτες» της κοινωνιολογίας της φυλακής ανέλυσαν τους γενεσιουργούς παράγοντες της υποκουλτούρας της φυλακής, αναδεικνύοντας τις «αποστερήσεις» (deprivations) που βιώνουν οι κρατούμενοι λόγω των δομικών χαρακτηριστικών της συνθήκης του εγκλεισμού. Οι αποστερήσεις αυτές έχει επικρατήσει έκτοτε να περιγράφονται ως «δεινά της φυλάκισης» (pains of imprisonment). Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Sykes (1958/1974: 63-83). Ειδικότερα, ο ίδιος επισήμανε τα ακόλουθα δεινά:

12. Με βάση τη διατύπωση της Τσαλίκoglou (1996: 189), ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων αποτελεί «πρό-
ϊόν» της υποκουλτούρας της φυλακής.

- Αποστέρηση της ελευθερίας που είναι διπλή, αφού οι κρατούμενοι όχι μόνο περιορίζονται μέσα στη φυλακή, μακριά από τους οικείους τους, αλλά απαγορεύεται επιπλέον να κινηθούν κατά βούληση στο εσωτερικό του χώρου κράτησης, παρά μόνο σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο πρόγραμμα ή κατόπιν ειδικής άδειας.
- Στιγματιστικές συνέπειες του εγκλεισμού, καθώς ο κρατούμενος παύει να αντιμετωπίζεται ως ένα έντιμο και ηθικά αποδεκτό πρόσωπο.
- Αποστέρηση υλικών αγαθών και υπηρεσιών, η οποία, στο πλαίσιο των σύγχρονων καταναλωτικών κοινωνιών, καθίσταται μια επώδυνη εμπειρία που απειλεί την αίσθηση προσωπικής αξιοπρέπειας του κρατουμένου.
- Αποκλεισμός από τη σύναψη ετεροφυλικών σεξουαλικών επαφών, ο οποίος απειλεί επίσης την αυτοεικόνα του κρατουμένου.
- Αποκλεισμός της αυτονομίας, εξαιτίας του πλήθους των λεπτομερειακών και, συνήθως, αναιτιολόγητων κανόνων, ακόμη και για ασήμαντα θέματα, με συνέπεια μια απώλεια αυτεξουσιότητας που είναι εξευτελιστική για ενήλικα άτομα και ένα είδος υποβάθμισης στην ηλικιακή κλίμακα.
- Ανασφάλεια των κρατουμένων ως προς την προστασία της σωματικής ακεραιότητας και της σεξουαλικής τους ελευθερίας, λόγω του εξαναγκαστικού συγχρωτισμού με πρόσωπα τα οποία έχουν ιστορικό βίαιων και αντικοινωνικών πράξεων.¹³

Με βάση το μοντέλο της ενδογένειας, η υποκουλτούρα της φυλακής είναι το αποτέλεσμα της αντίδρασης των κρατουμένων στα δεινά του εγκλεισμού. Για παράδειγμα, οι κρατούμενοι διαμορφώνουν την άτυπη οικονομία της φυλακής ως απόρροια της περιορισμένης τους πρόσβασης σε υλικά αγαθά. Καθώς δεν συνεργάζονται με τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους, αποκτούν την αίσθηση ότι «ελέγχουν» οι ίδιοι την ιδρυματική τους διαβίωση, αντισταθμίζοντας έτσι την κατάργηση της προσωπικής τους αυτονομίας. Επιπρόσθετα, αντιδρούν στο δεινό της ασφάλειας εντασσόμενοι σε (ιεραρχικά διαρθρωμένες) άτυπες ομάδες κρατουμένων, τα μέλη των οποίων αναλαμβάνουν την προστασία τους σε περίπτωση που δεχθούν απειλή ή/και επίθεση από συγκρατούμενό τους (Αλοσκόφης, 2010: 35· Πανάγος, 2018α: 180, 464-519). Κατ' αυτόν τον τρόπο, διασφαλίζουν παράλληλα την αίσθηση του ανήκειν. Έτσι, αντισταθμίζουν τις συνέπειες του ποινικού στίγματος και της κοινωνικής απόρριψης στην εσωτερικευμένη αυτοεικόνα τους (Τσαλίκογλου, 1996: 190-2).

Το μοντέλο της ενδογένειας υπήρξε κυρίαρχο στις πρώτες επιστημονικές μελέτες σχετικά με την κουλτούρα του σωφρονιστικού πληθυσμού. Στον αντίποδα βρέθηκαν λίγο αργότερα όσοι υποστήριζαν την αντίθετη θέση· ότι το ιδιαίτερο σύστημα αξιών των εγκλειστών τελεί

13. Για τη μετεξέλιξη της έννοιας των δεινών του εγκλεισμού, βλ. Crewe (2011).

σε συνάρτηση με την κουλτούρα που έχουν ενστερνιστεί στο προϊδρυματικό στάδιο (μοντέλο της εισαγωγής).¹⁴ Ωστόσο, σύντομα έγινε αντιληπτό ότι η θεωρητική αντιπαράθεση σχετικά με την «ενδογενή» ή «εξωγενή» προέλευση της υποκουλτούρας στερείται ουσιαστικού νοήματος. Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώθηκε το λεγόμενο «συνθετικό μοντέλο», σύμφωνα με το οποίο η κουλτούρα και η συμπεριφορά των εγκλείστων αποτελούν το προϊόν της αλληλεπίδρασης τόσο ενδογενών χαρακτηριστικών της φυλάκισης όσο και εξωγενών παραγόντων. Η υποκουλτούρα της φυλακής και κατ' επέκταση η άτυπη ιεραρχία των κρατουμένων διαμορφώνεται με βάση τα δομικά χαρακτηριστικά της ιδρυματικής ζωής, τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά και τις εμπειρίες των εγκλείστων (Αλοσκόφης, 2010: 34-7· Πανάγος, 2018α: 175-201).

γ) Η σύγχρονη ερευνητική εμπειρία στις ΗΠΑ και στη Δυτική Ευρώπη

Όπως και οι «κλασικές» έρευνες, οι νεότερες έρευνες σχετικά με τις πραγματικές συνθήκες έκτισης των ποινών διαπιστώνουν ότι οι άτυπες ιεραρχίες και οι άτυποι κανόνες συμπεριφοράς των κρατουμένων επηρεάζουν καθοριστικά την εμπειρία του εγκλεισμού στις ΗΠΑ και στη Δυτική Ευρώπη (Mitchell, 2018). Οι διαπιστώσεις των σύγχρονων ερευνών επιβεβαιώνονται και από τις διαπιστώσεις της CPT, ύστερα από δεκαετίες επισκέψεων σε καταστήματα κράτησης πολλών διαφορετικών χωρών.

Η πρώτη κοινή διαπίστωση είναι μια σταδιακή μείωση της ισχύος του άτυπου κώδικα. Η συμμόρφωση με τις σχετικές επιταγές φαίνεται να μην επιβάλλεται με την αυστηρότητα του παρελθόντος. Η ερμηνεία των κανόνων γίνεται περισσότερο ελαστική, η δε παραβίαση του «νόμου της φυλακής» επισύρει συνήθως λιγότερο σκληρές τιμωρίες (CPT, 2025: 17). Μια άλλη αξιοσημείωτη εξέλιξη στα σύγχρονα καταστήματα κράτησης (με εξαίρεση τις φυλακές υψηλής ασφάλειας) είναι η σχετική μείωση της εχθρότητας μεταξύ κρατουμένων και προσωπικού.¹⁵ Στον μετριασμό της αντιπαλότητας φαίνεται να έχει συμβάλει η βελτίωση των υλικών συνθηκών κράτησης, της διατροφής, της δυνατότητας επικοινωνίας με μέλη της οικογένειας, η ελεύθερη παρακολούθηση τηλεόρασης στα κελιά, καθώς και η εκπαίδευση του προσωπικού στις αρχές της «δυναμικής ασφάλειας» και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

14. Επί παραδείγματι, ο Jacobs (1976, 1977, 1979) διεξήγαγε έρευνα σε φυλακή υψίστης ασφαλείας στο Ιλινόι. Διαπίστωσε ότι τα μέλη τεσσάρων συμμοριών που δρούσαν στο Σικάγο είχαν υιοθετήσει τους ρόλους, την ιεραρχική δομή και τις συνήθειες που είχαν διαμορφώσει στο στάδιο που προηγήθηκε του ποινικού εγκλεισμού τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η υποκουλτούρα των εγκλείστων αναδείχθηκε ως προέκταση του τρόπου ζωής και των συνθηκών που εντοπίζονται στα αμερικανικά γκέτο (Αρχιμανδρίτου, 2012: 244-5).

15. Βεβαίως, το «θεμελιακό σχίσμα», οι αρνητικές στάσεις και τα εχθρικά στερεότυπα μεταξύ κρατουμένων και προσωπικού εξακολουθούν να υφίστανται.

(Αλοσκόφης, 2010: 40-6, 49-50· CPT, 2025: 19).¹⁶ Στη σχετική αποδυνάμωση της ισχύος του άτυπου κώδικα συμβάλλουν επίσης σημαντικά τα κίνητρα καλής διαγωγής, όπως η υφ' όρον απόλυση, οι ολιγοήμερες άδειες εξόδου από το κατάστημα κράτησης και η μεταγωγή σε ανοικτές φυλακές (CPT, 2025: 19-20· Αλοσκόφης, 2010: 48).

Ωστόσο, η σχετική αποδυνάμωση της ρυθμιστικής ισχύος του ανεπίσημου κώδικα στις σύγχρονες φυλακές δεν συνεπάγεται απαραίτητα την αντίστοιχη αποδυνάμωση της άτυπης ιεραρχίας των κρατουμένων. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η μαζική χρήση ηρωίνης στα καταστήματα κράτησης έχει αναδείξει έναν νέο τύπο ισχυρού εγκλείστου, ο οποίος δεν αντλεί κύρος από τη συνεπή τήρηση του άτυπου κώδικα ούτε από το «ένδοξο» ποινικό ιστορικό του, παρά μόνο από το γεγονός ότι έχει βρει τρόπο να εξασφαλίζει την εισαγωγή ναρκωτικών ουσιών στη φυλακή (Crewe, 2005· Αλοσκόφης, 2010: 57-61).¹⁷ Οι δε δράστες γενετήσιων αδικημάτων συνεχίζουν να τοποθετούνται στην κατώτατη βαθμίδα, αποτελώντας νομιμοποιημένο στόχο βίαιων επιθέσεων.¹⁸ Σε ένα δεύτερο επίπεδο, τον δικό της (σημαντικό) ρόλο στη διαμόρφωση των άτυπων ιεραρχιών στις φυλακές διαδραματίζει η ιεραρχία του «ηγεμονικού ανδρισμού» ή της «ηγεμονικής αρρενωπότητας» (hegemonic masculinity), όπως διαμορφώνεται και στην ευρύτερη κουλτούρα (Newton, 1994· Michalski, 2017). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σεξουαλική βία μεταξύ κρατουμένων, που φαίνεται ότι αφορά κυρίως τις ΗΠΑ και σε μικρότερο βαθμό τα ευρωπαϊκά σωφρονιστικά συστήματα. Τέτοια περιστατικά εγκαθιδρύουν ή/και επισφραγίζουν έντονα κυριαρχικές σχέσεις (Πανάγος, 2018α: 225-39, 262-9).

16. Για την αποκαλούμενη «δυναμική ασφάλεια», βλ. United Nations Office on Drugs and Crime (2015). Εν ολίγοις, η «παθητική ασφάλεια» (passive security) εξασφαλίζεται μέσω της αρχιτεκτονικής του καταστήματος και της (ηλεκτρονικής) επιτήρησης των εγκλείστων, κατά τρόπο που δεν αφήνει περιθώρια για την τέλεση εγκληματικών πράξεων. Οι πρακτικές αυτές περιορίζουν υπέρμετρα το δικαίωμα των κρατουμένων στην ιδιωτικότητα. Αντιθέτως, η «δυναμική ασφάλεια» (dynamic security) απορρέει από την ποιότητα των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στο προσωπικό και τους κρατουμένους. Οι σχέσεις εμπιστοσύνης αυξάνουν λ.χ. τις πιθανότητες ένας κρατούμενος να επιλέξει να καταγγείλει περιστατικά θυματοποίησης του (Πανάγος, 2020: 440-2).

17. Ο Crewe (2009: 307-68) έχει διακρίνει την εξουσία που ασκεί ένας κρατούμενος, η οποία μπορεί να οφείλεται π.χ. στη δυνατότητα να εισάγει ναρκωτικά στη φυλακή, από το κύρος ή τον σεβασμό που απολαμβάνει. Διέκρινε επίσης τρία διαφορετικά είδη σεβασμού μεταξύ κρατουμένων: (α) τον «σεβασμό αναγνώρισης» που οφείλουν να δείχνουν, καταρχάς, όλοι απέναντι σε όλους (με εξαίρεση τους δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων, τους λεγόμενους «ρουφιάνους», όσους κλέβουν προσωπικά αντικείμενα και άλλους κοινωνικά έκπτωτους κρατουμένους), (β) τον «εργαλειακό σεβασμό» που οφείλουν να δείχνουν οι κρατούμενοι σε κάποιον που έχουν λόγους να φοβούνται, και (γ) τον ειλικρινή «σεβασμό εκτίμησης» απέναντι σε κάποιον για τις προσωπικές του ιδιότητες ή επιτεύγματα.

18. Η συγκεκριμένη κατηγορία κρατουμένων φαίνεται ότι διαθέτει τη δική της άτυπη ιεραρχία: όσοι έχουν τελέσει σεξουαλικά εγκλήματα σε βάρος ενήλικων γυναικών προσλαμβάνουν την πράξη τους ως λιγότερο ειδεχθή συγκριτικά με όσους έχουν κακοποιήσει ανηλίκους (Crewe, 2009: 277, υποσ. 15· Earle, 2016: 51). Επομένως, οι δεύτεροι αποτελούν «νομιμοποιημένο» στόχο επιθέσεων από τους πρώτους στα καταστήματα όπου κρατούνται αποκλειστικά δράστες σεξουαλικών αδικημάτων (Gonsalves et al., 2012: 257).

Από εκεί και πέρα, το θέμα των άτυπων ιεραρχιών συνδέεται με τη δράση του οργανωμένου εγκλήματος εντός των φυλακών. Ο Skarbek (2012, 2016, 2024) εξηγεί γιατί η αποδυνάμωση του ανεπίσημου κώδικα μπορεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να οδηγήσει στη συγκέντρωση της εξουσίας εντός των φυλακών στα χέρια λίγων ηγετικών στελεχών εγκληματικών οργανώσεων. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι κρατούμενοι καταφεύγουν σε μορφές εξωνομικής διακυβέρνησης (extralegal governance) για να προστατέψουν τη ζωή και τη σωματική τους ακεραιότητα, να εξασφαλίσουν ναρκωτικές ουσίες και άλλα απαγορευμένα είδη (π.χ. κινητά τηλέφωνα), να διαφυλάξουν τα προσωπικά τους αντικείμενα από κλοπές και να επιλύσουν διαπροσωπικές διαφορές και άλλα πρακτικά προβλήματα της ιδρυματικής ζωής. Μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες, σε αυτές τις ανάγκες έδινε κάποια λύση ο άτυπος κώδικας, στον βαθμό που γινόταν σεβαστός από την πλειονότητα των κρατουμένων ως μηχανισμός κατανομής κύρους και επιβολής κυρώσεων. Οι παραβάτες του κώδικα αντιμετωπίζονταν με διαδικασίες εξοστρακισμού και με «αποκεντρωμένη» άσκηση βίας, όχι με άσκηση βίας κατ' εντολή των ηγετικών στελεχών μιας συγκεντρωτικής εγκληματικής οργάνωσης (Skarbek, 2016, 2024).

Στις σύγχρονες φυλακές, η σχετική αποδυνάμωση της ρυθμιστικής ισχύος του ανεπίσημου κώδικα δημιούργησε ένα κενό εξουσίας. Το κενό αυτό, όταν συνδυάζεται με ορισμένες άλλες συνθήκες, επιτρέπει σε (ιεραρχικά διαρθρωμένες) εγκληματικές οργανώσεις να ενισχύουν τη δύναμή τους και να αποκομίζουν σημαντικά οφέλη από τον έλεγχο του εμπορίου παράνομων ειδών και από διάφορες μορφές εκβιασμού ευάλωτων συγκαταλεγμένων τους. Η βαθμιαία μετατόπιση από την «αποκεντρωμένη» ρύθμιση της ιδρυματικής ζωής, βάσει του άτυπου κώδικα, σε μια συγκεντρωτική δομή εξουσίας από στελέχη εγκληματικών οργανώσεων μπορεί να οφείλεται σε έναν συνδυασμό των παρακάτω συνθηκών:

- αποτυχία των σωφρονιστικών αρχών να παράσχουν αποτελεσματική προστασία της ζωής, της σωματικής ακεραιότητας και των περιουσιακών στοιχείων των κρατουμένων
- συγκέντρωση πολυάριθμων κρατουμένων σε ακραία υπερπληρωμένες φυλακές
- μακροχρόνια οξεία υποστελέχωση των φυλακών, σε συνδυασμό με την έλλειψη εξειδικευμένης κατάρτισης του διαθέσιμου προσωπικού
- φαινόμενα διαφθοράς και εκφοβισμού του προσωπικού
- μακροχρόνια υποχρηματοδότηση των φυλακών, η οποία έχει ως αποτέλεσμα ένα εξαιρετικά υποβαθμισμένο καθεστώς κράτησης, με λ.χ. ακατάλληλες υλικές συνθήκες διαβίωσης και διατροφής, ανεπαρκή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και χωρίς αρκετές ευκαιρίες εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης και δημιουργικής απασχόλησης
- ετερογενής φυλετική/εθνοπολιτισμική σύνθεση του πληθυσμού των κρατουμένων και πολιτικές διαχωρισμού τους (τοποθέτηση ομοεθνών στον ίδιο μαζικό θάλαμο ή

σε γειτονικά κελιά στον ίδιο όροφο πτέρυγας), οι οποίες διευκολύνουν την υποχρεωτική, σχεδόν, υπαγωγή κάθε νεοεισερχόμενου στην εξουσία των αρχηγών τέτοιων ομάδων·

- πρόσβαση των ισχυρών κρατουμένων σε πληροφορίες απαραίτητες για τη λειτουργία της οργάνωσης και ευκολία συνεννόησης μεταξύ τους εξαιτίας της διαθεσιμότητας κινητών τηλεφώνων και άλλων, νόμιμων ή παράνομων, τρόπων επικοινωνίας με συγκρατούμενους και συνεργούς εκτός φυλακής.

Στις ανωτέρω συνθήκες, λοιπόν, εγκληματικές οργανώσεις είναι πιθανό να καταλάβουν το κενό εξουσίας που δημιουργούν αφενός οι παραπάνω αποτυχίες των κρατικών θεσμών και αφετέρου η σχετική αποδυνάμωση της ισχύος του άτυπου κώδικα (Skarbek, 2024). Οι ηγέτες των εγκληματικών οργανώσεων έχουν συμφέρον να αποφεύγονται συλλογικές διαμαρτυρίες και άσκοπες πράξεις βίας που προσελκύουν την προσοχή των κρατικών φορέων εποπτείας των φυλακών και της κοινής γνώμης, εκτός εάν υπάρχουν ειδικοί λόγοι γι' αυτό (λ.χ. κίνδυνος μεταγωγής τους σε φυλακές με εξαιρετικά περιοριστικά καθεστώτα κράτησης). Ταυτόχρονα, τα στελέχη των εν λόγω οργανώσεων συνεχίζουν, σχεδόν ανενόχλητα, τις εγκληματικές τους δραστηριότητες (van der Laan, 2012). Ο μαζικός εγκλεισμός μελών μειονοτικών ομάδων έχει επιτρέψει σε εθνοφυλετικές κατηγορίες κρατουμένων να μετατραπούν από δίκτυα αυτοπροστασίας σε επικίνδυνες εγκληματικές οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στις συνοικίες μεγάλων αστικών κέντρων στις ΗΠΑ, όπως λ.χ. το Λος Άντζελες (Wood et al., 2014· Samson, 2023: 221-40).¹⁹ Σε ακραίες περιπτώσεις, όπως λ.χ. στις φυλακές ορισμένων λατινοαμερικανικών χωρών, η ηγετική ομάδα μιας εγκληματικής οργάνωσης ουσιαστικά συνδιοικεί *de facto*

19. Στις φυλακές της Καλιφόρνιας, εγκληματικές οργανώσεις όπως η La Nuestra Familia (NF), με μέλη ισπανόφωνους από τη Βόρεια Καλιφόρνια, και η Mexican Mafia (La Eme), με μέλη ισπανόφωνους από τη Νότια Καλιφόρνια, είναι πανίσχυρες. Πρόκειται για οργανώσεις που συγκροτήθηκαν πριν από 60-70 χρόνια και συνεχίζουν μέχρι σήμερα τη δράση τους (Skarbek, 2011). Η βία που είναι σε θέση να ασκήσουν εξασφαλίζει τον έλεγχο των ποινικών παραβατών μέσα και έξω από τις φυλακές, λαμβάνοντας υπόψη ότι κάποια στιγμή όλοι ενδέχεται να βρεθούν αντιμέτωποι με τις οργανώσεις αυτές για ανεξόφλητες οφειλές ή αθέτηση υποχρεώσεων, εφόσον συλληφθούν (Skarbek, 2024). Η Nuestra Familia είναι μια οργάνωση που γεννήθηκε στις φυλακές της Βόρειας Καλιφόρνιας τη δεκαετία του 1960 και εξελίχθηκε από ομάδα αλληλοπροστασίας απέναντι στη ρατσιστική βία σε πανίσχυρη εγκληματική οργάνωση. Η Nuestra Familia αποκομίζει τεράστια κέρδη, αφενός, από την εκμετάλλευση της εμπορίας ναρκωτικών και άλλων απαγορευμένων ειδών, τους εκβιασμούς, την τοκογλυφία και τον τζόγο μέσα στις φυλακές, και, αφετέρου, από τη «φορολόγηση» παράνομων δραστηριοτήτων, όπως οι ληστείες, οι διαρρήξεις, και οι εκβιασμοί σε ολόκληρες συνοικίες. Αυτό το επιτυγχάνει χάρη σε μια στρατιωτικού τύπου ιεραρχία και την εφαρμογή σταθερών οργανωτικών αρχών και αμοιβαίων εσωτερικών ελέγχων που επεξηγούνται λεπτομερειακά στο «συνταγματικό» κείμενο της οργάνωσης. Η οργάνωση διατηρεί ισχυρή συλλογική μνήμη των εχθρών της και όσων αθέτησαν τις υποχρεώσεις τους απέναντί της και τους εκδικείται άμεσα και αμείλικτα μόλις εισαχθούν στη φυλακή (Skarbek, 2024). Η εσωτερική ιεραρχία της Mexican Mafia εμφανίζεται περισσότερο ως μια ιεραρχία κύρους μεταξύ τυπικά ισότιμων μελών μιας οργάνωσης. Η οργάνωση αυτή έχει καταφέρει να «φορολογεί» τις παράνομες δραστηριότητες 400 περίπου μικρότερων εγκληματικών οργανώσεων (Sureños), που έχουν είκοσι φορές περισσότερα μέλη συνολικά από τη Mexican Mafia, καθώς είναι σε θέση να ασκεί βία, ακόμη και δολοφονική, στους αποκλίνοντες, στους συγγενείς και τους συνεργάτες τους –και εδώ είναι το παράδοξο– χάρη στον μαζικό εγκλεισμό ηγετικών στελεχών και μελών της (Skarbek, 2011).

τη φυλακή. Στους φυλετικά/εθνοπολιτισμικά κατακερματισμένους πληθυσμούς κρατουμένων, πρώτιστο κριτήριο κατάταξης στις άτυπες ιεραρχίες είναι τα καθήκοντα στο εσωτερικό μιας εγκληματικής οργάνωσης (Skarbek, 2012, 2016).

Το φαινόμενο της άτυπης ιεραρχίας των κρατουμένων εξακολουθεί, λοιπόν, να εκδηλώνεται στις σύγχρονες φυλακές, παρά την εξασθένηση του ανεπίσημου κώδικα συμπεριφοράς των κρατουμένων. Ωστόσο, η επιρροή των άτυπων ιεραρχιών συνεχίζει να ποικίλλει ανάλογα με το καθεστώς κράτησης, τον τρόπο διοίκησης, τη σύνθεση του πληθυσμού των κρατουμένων και το αντίστοιχο «κοινωνικό κλίμα» που διαμορφώνεται σε κάθε φυλακή (Williams & Liebling, 2023). Για παράδειγμα, η ισχύς του άτυπου κώδικα φαίνεται να είναι μεγαλύτερη σε φυλακές υψηλής ασφάλειας συγκριτικά με τις θεραπευτικές φυλακές (Barrato, Perrone & Valle, 2024: 277· Τσαλίκoglou, 1996: 189-90). Λιγότερο ιεραρχικές άτυπες ομαδοποιήσεις παρατηρούνται και στις γυναικείες φυλακές, καθώς οι κρατούμενες φαίνεται ότι συγκροτούν κυρίως «ψευδο-οικογένειες» αλληλοϋποστήριξης (Skarbek, 2016: 856-7· Αλοσκόφης, 2010: 69-74).

δ) Η ιδρυματοποίηση και η άγνοια της πολυφωνικότητας ως μηχανισμοί διαιώνισης των άτυπων επιταγών των κρατουμένων

Ο νεοεισερχόμενος έγκλειστος σε ένα κατάστημα κράτησης υποβάλλεται στη διαδικασία της αφομοίωσης των επίσημων κανόνων που διέπουν την ιδρυματική διαβίωση, τις υποχρεώσεις και τις σχέσεις του με τα μέλη του προσωπικού· ταυτόχρονα, όμως, υποβάλλεται και στην αφομοίωση των ανεπίσημων κανόνων συμπεριφοράς. Επί παραδείγματι, παλαιότεροι κρατούμενοι αναλαμβάνουν να «διδάξουν» στον καινούργιο κρατούμενο (ακόμη και με την άσκηση βίας ή άλλες μορφές κακομεταχείρισης) τους άτυπους κανόνες συμπεριφοράς και τις επιπτώσεις σε περίπτωση παραβίασής τους. Πρόκειται για μια πολυφασική διαδικασία δευτερογενούς κοινωνικοποίησης, που στην κοινωνιολογία της φυλακής έχει επικρατήσει να περιγράφεται ως “prisonization” («φυλακοποίηση» ή «ιδρυματοποίηση στη φυλακή»)²⁰ Η συγκεκριμένη διαδικασία συνεπάγεται την εσωτερίκευση από τους κρατούμενους μιας υποκουλτούρας με εγκληματογόνα χαρακτηριστικά, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την απεμπλοκή τους από το έγκλημα και τη διαδικασία της κοινωνικής τους (επαν)ένταξης ευρύτερα (Πανάγος, 2018: 166-73).

Ο άτυπος κώδικας, ωστόσο, συνιστά στην πραγματικότητα μάλλον ένα ιδεατό πρότυπο, βάσει του οποίου κατανέμεται το κύρος και επιβάλλονται οι κυρώσεις ανάμεσα στους κρατούμενους, παρά μια ρεαλιστική περιγραφή της καθημερινής ιδρυματικής συμπεριφοράς τους. Με άλλα λόγια, οι ανεπίσημοι κανόνες εκφράζουν εξιδανικευμένα πρότυπα συμπεριφοράς και δεν περιγράφουν με ακρίβεια την εμπειρική πραγματικότητα. Είναι αξιοσημείωτη, λοιπόν, η απόσταση

20. Βλ. Clemmer (1940). Για την απόδοση «ιδρυματοποίηση στη φυλακή», βλ. Αρχιμανδρίτου (2000/2019: 97).

ανάμεσα σε όσα διακηρύσσονται σε λεκτικό επίπεδο και τη συμπεριφορά που επιδεικνύουν εν τέλει οι έγκλειστοι. Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρείται το φαινόμενο της «άγνοιας της πολυφωνικότητας», όπως έχει αποδοθεί στην ελληνική γλώσσα ο ξενόγλωσσος όρος “pluralistic ignorance” (Αλοσκόφης, 2010: 30-1).

Ο ως άνω όρος προέρχεται από το πεδίο της πολιτικής επιστήμης και αναφέρεται γενικότερα στη συνθήκη κατά την οποία τα μέλη μιας ομάδας απορρίπτουν σε ιδιωτικό επίπεδο ορισμένους άτυπους κανόνες συμπεριφοράς, ενώ ταυτόχρονα θεωρούν ότι κάθε άλλο μέλος της ίδιας ομάδας έχει υιοθετήσει και εφαρμόζει στην πράξη τους συγκεκριμένους κανόνες. Στο περιβάλλον της φυλακής, οι επιταγές του άτυπου κώδικα φαίνεται ότι προσλαμβάνονται εσφαλμένα ως κρατούσες από έναν σημαντικό αριθμό κρατουμένων. Πρόκειται για μια παραπλανητική εντύπωση που καλλιεργείται σε σημαντικό βαθμό από τους «αρχηγούς» των άτυπων ομάδων ως μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς των υπόλοιπων κρατουμένων. Για τον λόγο αυτό, οι κρατούμενοι συχνά οδηγούνται στη διαστρέβλωση ή απόκρυψη των προσωπικών τους πεποιθήσεων, ώστε αυτές να μην αντίκεινται στις θεωρούμενες ως κοινές «σταθερές». Οι πιέσεις –ασυνείδητες ή ενσυνείδητες– συμμόρφωσης προς τις επιταγές της υποκοουλτούρας της φυλακής είναι καθοριστικές για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς τους (Αλοσκόφης, 2010: 30· Πανάγος, 2018α: 173-5).

III. Η περίπτωση του ελληνικού σωφρονιστικού συστήματος: Εισαγωγικές παρατηρήσεις με βάση τη σύγκριση δύο ερευνών

α) Η σημασία της εμπειρικής διερεύνησης των άτυπων ιεραρχιών στις ελληνικές φυλακές
Όλα όσα έχουν αναφερθεί μέχρι στιγμής οδηγούν στα ακόλουθα εύλογα ερωτήματα: Σε ποιον βαθμό υφίστανται άτυπες ιεραρχίες κρατουμένων στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα; Με ποιον τρόπο τα φαινόμενα αυτά διαμορφώνουν την εμπειρία του ποινικού εγκλεισμού, συγκριτικά με όσα επισημαίνονται στο δημοσίευμα της CPT (2025); Ποια είναι η σχετική ερευνητική εμπειρία στη χώρα μας και ποια ζητήματα χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης; Τα ερωτήματα αυτά αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, δεδομένου ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει ήδη διαπιστώσει πως η ιεραρχική διάρθρωση του σωφρονιστικού πληθυσμού, η βία ανάμεσα στους εγκλείστους και η ρύθμιση των συνθηκών έκτισης των ποινών από ισχυρούς κρατούμενους, αποτελούν φαινόμενα που εκδηλώνονται και στις ελληνικές φυλακές (Δίπλα, 2022: 128-31· Πανάγος, 2020: 402-3)²¹.

21. Δεν πρόκειται, ασφαλώς, για χαρακτηριστικό μόνο των σύγχρονων φυλακών. Για παράδειγμα, ο Πέτρος Πικρός (2016/1926: 86-8, 116), που υπήρξε στον μεσοπόλεμο πολιτικός κρατούμενος και μετέπειτα ερευνητής των ελληνικών φυλακών, περιγράφει την άτυπη ιεραρχία των κρατουμένων, με τον «Γενικό Τσιρίμπαση» να κυβερνά την «πιάτσα» με τη βοήθεια των «νταήδων» στο ανώτερο άκρο της κοινωνικής κλίμακας, και τους «σεντζαφέντε» (από την ιταλική φράση «senti

Επί παραδείγματι, στη δημόσια δήλωση που εξέδωσε τον Μάρτιο του 2011 για την Ελλάδα, η CPT επισήμανε τα ακόλουθα: *«λόγω της ανεπαρκέστατης στελέχωσης των φυλακών, ο έλεγχος στους κοιτώνες ορισμένων φυλακών [...] έχει στην πράξη αφεθεί σταδιακά στα χέρια ομάδων ισχυρών κρατούμενων [...]». Οι ελληνικές αρχές οφείλουν επιτέλους να αναγνωρίσουν ότι το σωφρονιστικό σύστημα όπως λειτουργεί σήμερα δεν είναι σε θέση να παράσχει ασφάλεια και προστασία στους κρατούμενους»* (CPT, 2011: 4). Στην Έκθεση που εξέδωσε τον Απρίλιο του 2014 ως απάντηση στην απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης, η CPT συμπλήρωσε περαιτέρω ότι ο ανεπαρκής αριθμός του προσωπικού παρέχει τη δυνατότητα σε ισχυρές ομάδες κρατούμενων να ασκούν ανεξέλεγκτα την εξουσία τους επί άλλων εγκλειστών. Με βάση τις διαπιστώσεις της Επιτροπής, ο πληθυσμός των κρατούμενων διακρινόταν σε άτυπες ομάδες με βάση εθνοπολιτισμικά κριτήρια. Κάθε ομάδα διέθετε συγκεκριμένη ιεραρχική δομή, την οποία όφειλαν να σέβονται όλοι οι κρατούμενοι που ανήκαν στην ομάδα αυτή. Το προσωπικό βασιζόταν στους ηγέτες των άτυπων ομάδων προκειμένου να διατηρείται την ευταξία του καταστήματος κράτησης (CPT, 2014: 70· Σπυρέα, 2021: 54).²²

Η φυλακή αποτελεί γενικότερα ένα «δύσβατο» ερευνητικό περιβάλλον για μια σειρά από πρακτικούς, μεθοδολογικούς και δεοντολογικούς λόγους που έχουν ήδη αναλυθεί στη βιβλιογραφία (Rainbow, 2024· Πανάγος, 2018β· Orfanaki & Petsas, 2024). Ωστόσο, η ελλιπής και μη ενδελεχής κατανόηση των πραγματικών συνθηκών έκτισης των ποινών, λόγω της απουσίας συστηματικών εμπειρικών ερευνών, λειτουργεί εν τέλει ενθαρρυντικά για τη διαιώνιση της εκμετάλλευσης των αδύναμων από πάσης φύσεως «εξουσιαστές». Περαιτέρω, η άγνοια σχετικά με την υποκουλτούρα της φυλακής και κατ' επέκταση τις πολύπλευρες συνέπειες που επιφέρει ο εγκλεισμός στο άτομο συνηγορεί στην πριμοδότηση της (επιστημονικά ατεκμηρίωτης) θέσης ότι η όξυνση της ποινικής καταστολής συμβάλλει στην προστασία του κοινωνικού συνόλου μέσω της πρόληψης της υποτροπής των δραστών αξιόποινων πράξεων (Αλοσκόφης, 2010: 168). Για τους παραπάνω λόγους, καθίσταται ιδιαίτερα κρίσιμη η συστηματοποίηση της ελληνικής ερευνητικής εμπειρίας σχετικά με τις διάφορες πτυχές της υποκουλτούρας της φυλακής εν γένει και η διατύπωση κατευθύνσεων για μελλοντική έρευνα. Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαιτέρως γόνιμη δύναται να αποδειχθεί η συνεργασία ανάμεσα σε «εξωτερικούς» και «εσωτερικούς» ερευνητές των φυλακών.

fame»: νιώθω πεινασμένος), τους «δίχως μέσσα» ή «τιποτένιους» που έχουν παραβιάσει κατάφωρα τον άτυπο κώδικα στο κατώτερο άκρο.

22. Για την αποτελεσματικότητα της διεθνούς πίεσης που ασκούν γενικότερα οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ και οι διαπιστώσεις της CPT στους φορείς της ελληνικής σωφρονιστικής πολιτικής, βλ. Xenakis & Cheliotis (2018).

β) Η σημασία της συνεργασίας «εξωτερικών» και «εσωτερικών» ερευνητών των φυλακών για τη μελέτη των πραγματικών συνθηκών έκτισης των ποινών

Οι κλασικές μελέτες της κοινωνιολογίας της φυλακής, αλλά και μεταγενέστερες σημαντικές εμπειρικές έρευνες στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο, διεξήχθησαν από επιστήμονες που είτε εργάστηκαν επί σειρά ετών στο σωφρονιστικό σύστημα, αποτελώντας «εσωτερικούς» ερευνητές των φυλακών (*insiders*), είτε από πανεπιστημιακούς «εξωτερικούς» ερευνητές των φυλακών (*outsiders*), οι οποίοι ωστόσο εξασφάλισαν μακροχρόνια και συστηματική πρόσβαση στα καταστήματα κράτησης. Σε κάθε περίπτωση, όπως έχει επισημάνει ο Hammersley (2015: 36), ούτε ο ένας ούτε ο άλλος ρόλος εξασφαλίζει ηθικά πρωτεία στην εμπειρική διερεύνηση των κοινωνιών των εγκλείστων.²³

«Insider» υπήρξε, ειδικότερα, ο θεμελιωτής της κοινωνιολογίας της φυλακής Clemmer (1940), ο οποίος εργάστηκε για έξι έτη ως επαγγελματίας ψυχικής υγείας στο Σωφρονιστικό Συγκρότημα Menard του Ιλινόι, πριν συγγράψει την κλασική του μελέτη. Ο Jacobs (1977) υπήρξε νομικός σύμβουλος της διεύθυνσης της φυλακής Stateville στο Ιλινόι. Αληθινός insider, με την πιο στενή έννοια, υπήρξε ο Irwin (1970), ο οποίος, πριν γίνει Καθηγητής Εγκληματολογίας, είχε εκτίσει πέντε χρόνια στη φυλακή Soledad της Καλιφόρνιας για ληστεία φαρμακείου, για να επανέλθει δεκαετίες αργότερα, ως outsider ερευνητής πλέον, στη φυλακή του Solano (Irwin, 2005). Ο Goffman (1961) εργάστηκε στο ψυχιατρικό νοσοκομείο που μελέτησε, φαινομενικά ως βοηθός γυμναστή, με σκοπό να διατυπώσει γενικεύσεις και για τις φυλακές ως αρχέτυπα «ολοπαγών ιδρυμάτων». Οι Cohen & Taylor (1972) διεξήγαγαν συγκαλυμμένη έρευνα από τη διοίκηση (αλλά όχι από τους κρατούμενους), εκμεταλλευόμενοι την άδεια που διέθεταν ως εκπαιδευτές ενηλίκων σε μια μονάδα υψηλής ασφάλειας στην Αγγλία. Τέλος, ορισμένοι πανεπιστημιακοί ερευνητές κατάφεραν να εξασφαλίσουν άδειες διεξαγωγής μακροχρόνιων ερευνών σε φυλακές. Ο Sykes λ.χ. εξασφάλισε μακροχρόνια συμφωνία πρόσβασης για κοινωνική έρευνα στη New Jersey State Maximum Security Prison. Το ίδιο έπραξαν και οι T. Morris και P. Morris (1963), όπως και μεταγενέστεροι πανεπιστημιακοί ερευνητές, μεταξύ των οποίων οι Sparks, Bottoms & Hay (1996), Rhodes (2004) και Crewe (2009).

Στον ελληνικό χώρο, ο Αλοσκόφης (2010) επιχείρησε μια συστηματική διερεύνηση του ανεπίσημου κώδικα συμπεριφοράς των εγκλείστων, αξιοποιώντας τη μακρά επαγγελματική του εμπειρία ως κοινωνιολόγος στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού. Στο πλαίσιο της έρευνας, μελέτησε τις άτυπες επιταγές που διαμορφώνουν τη συμπεριφορά των κρατουμένων στο συγκεκριμένο σωφρονιστικό κατάστημα, υπό το συγκριτικό πρίσμα αντίστοιχων ερευνών που

23. “There is no moral high ground, ‘inside’ or ‘outside’ – we are all in the swamp” (Hammersley, 2015: 36).

έχουν διενεργηθεί στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο.²⁴ Λίγα χρόνια αργότερα διενεργήθηκε εμπειρική έρευνα από τον Πανάγο (2018α) σε ειδικό κατάστημα κράτησης νέων,²⁵ με θέμα τον επίσημο και ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο της σεξουαλικής βίας μεταξύ κρατουμένων. Στους στόχους του ερευνητή ήταν να διερευνήσει την αντιμετώπιση του φαινομένου από την πλευρά της σωφρονιστικής διοίκησης, σε συνάρτηση με τη νοσηματοδότηση των ως άνω περιστατικών βίας στο περιβάλλον της φυλακής και της επίδρασης που ασκεί ο ανεπίσημος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων στην εφαρμογή του δικαίου. Ο ερευνητής έθεσε, λοιπόν, δύο διακριτούς, αλλά αλληλένδετους και αλληλοτροφοδοτούμενους άξονες διερεύνησης: τον γενικό, που αφορούσε ευρύτερα τις συνθήκες κράτησης και την υποκουλτούρα της φυλακής, και τον ειδικό, που αφορούσε εξειδικευμένα την αντιμετώπιση των περιστατικών σεξουαλικής κακοποίησης σε τυπικό και άτυπο επίπεδο.

Με βάση τα παραπάνω, οι δύο έρευνες πραγματεύονται εν πολλοίς τα ίδια θεματικά πεδία, αν και σε διαφορετικούς τύπους καταστημάτων κράτησης. Ως εκ τούτου, δύνανται να θεωρηθούν συμπληρωματικές έρευνες, που αφορούν τις πραγματικές συνθήκες έκτισης των ποινών. Ωστόσο, η πρώτη έρευνα πραγματοποιήθηκε από έναν «εσωτερικό», ενώ η δεύτερη από έναν «εξωτερικό» ερευνητή. Εξάλλου, οι «πρωταγωνιστές» του σωφρονιστικού συστήματος (μέλη του προσωπικού και αποφυλακισμένοι)²⁶ δύναται να υποστηριχθεί ότι διενεργούν επί της ουσίας ένα ιδιαίτερο είδος επιστημονικής έρευνας, το οποίο περιλαμβάνει ως βασικό εργαλείο την αυτοπαρατήρηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο παράγονται ιδιαιτέρως πολύτιμα συμπεράσματα, τα οποία λειτουργούν συμπληρωματικά προς εκείνα που προκύπτουν από τις έρευνες «εξωτερικών» ερευνητών. Η βιωματική εμπειρία του «εσωτερικού» ερευνητή είναι επίσης πολύτιμη κατά τη διαμόρφωση των ερευνητικών ερωτημάτων και των ερευνητικών σχεδιασμών, αλλά και στο στάδιο της ανάλυσης των ερευνητικών δεδομένων (Πανάγος, 2018β: 135-6).

γ) Οι μεθοδολογικές επιλογές των δύο ερευνητών

Η έρευνα του Αλοσκόφη (2010) βασίστηκε στην ποιοτική ερευνητική μεθοδολογία. Ως ερευνητικά εργαλεία επιλέχθηκαν κυρίως η ατομική σε βάθος συνέντευξη με 43 τρόφιμους της Δικαστικής Φυλακής Κορυδαλλού και, δευτερευόντως, οι ομάδες εστίασης ή εστιασμένης συ-

24. Για την κοινωνική και ποινική κατάσταση των κρατουμένων στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού, βλ. Αλοσκόφη (2009).

25. Η έρευνα διεξήχθη στο πλαίσιο εκπόνησης διδακτορικής διατριβής. Ο ερευνητής επέλεξε συνειδητά να μην συγκεκριμενοποιήσει την τοποθεσία του καταστήματος κράτησης. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η επιλογή αυτή συμβάλλει στην πληρέστερη προστασία των προσωπικών δεδομένων των ερευνητικών υποκειμένων. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, καθιστά εφικτή την έμφαση στα δομικά χαρακτηριστικά της συνθήκης του ποινικού εγκλεισμού, και όχι στις ενδεχομένως συγκυριακές διαφοροποιήσεις μεταξύ καταστημάτων κράτησης του ίδιου τύπου.

26. Για την «εγκληματολογία των καταδίκων» (convict criminology), βλ. ενδεικτικά Βιδάλη (2022: 273) και Earle (2016).

ζήτησης (focus groups), αποτελούμενες από 62 άτομα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τη χρονική περίοδο 2007-2009. Για την αλληλεπίδρασή του με τους συμμετέχοντες, ο Αλοσκόφης διαμόρφωσε το ακόλουθο υποθετικό ερώτημα: *«Τι θα συμβούλευες κάποιον που μόλις μπήκε για πρώτη φορά στη ζωή του στη φυλακή και θέλεις να τον βοηθήσεις;»*. Ο ερευνητής ενθάρρυνε τους συμμετέχοντες να αναπτύξουν ελεύθερα τις σκέψεις τους, ενώ ο ίδιος παρενέβαινε αποκλειστικά μέσω διευκρινιστικών και συμπληρωματικών ερωτημάτων.²⁷ Το ως άνω ερώτημα λειτούργησε ως «μαγικό κλειδί», που «άνοιξε ερμητικά κλειστές πόρτες», καθώς:

- Δεν υποχρέωνε τους συμμετέχοντες να αποκαλύψουν ευαίσθητες πληροφορίες για τον εαυτό τους και για τους συγκρατούμενους τους· κατά συνέπεια, δεν οδήγησε στην ενεργοποίηση τυχόν αμυντικών μηχανισμών απέναντι στο πρόσωπο του συνεντευκτή.
- Ανακαλούσε στη μνήμη των συμμετεχόντων την πρώτη περίοδο του εγκλεισμού τους σε κατάσταση κράτησης· το γεγονός αυτό συνέβαλε στη δημιουργία ενός θερμού κλίματος με τον ερευνητή.
- Επέτρεψε την άντληση ερευνητικών δεδομένων που αφορούσαν συγκεκριμένες και βιωματικά θεμελιωμένες πτυχές του ανεπίσημου κώδικα συμπεριφοράς, και όχι δηλούμενες στάσεις, αντιλήψεις, εκτιμήσεις ή απόψεις των συμμετεχόντων σχετικά με εκείνο που οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν ως τη γνώμη της πλειονότητας των εγκλειστών· με τον τρόπο αυτό, περιορίστηκε σημαντικά ο κίνδυνος παραγωγής ερευνητικών δεδομένων που δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, ως αποτέλεσμα του ευρύτερου φαινομένου της άγνοιας της πολυφωνικότητας.

Η έρευνα του Πανάγου (2018α) χαρακτηρίζεται ως μεικτή, καθώς ο ερευνητής συνδύασε ποιοτικές και ποσοτικές μεθόδους.²⁸ Για τον σκοπό αυτό χρειάστηκε να πραγματοποιήσει περίπου πενήντα επιτόπιες επισκέψεις στο ειδικό κατάστημα κράτησης, από τον Ιούλιο του 2013 έως τον Φεβρουάριο του 2016. Η έρευνα περιλάμβανε κυρίως τη μελέτη αρχειακού υλικού (ιδίως τα πρακτικά που τηρούνται κατά τις συνεδριάσεις του πειθαρχικού συμβουλίου) και τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με 66 νεαρούς κρατούμενους.²⁹ Για τη διερεύνηση των γενικών πτυχών του άτυπου κώδικα συμπεριφοράς, ο ερευνητής αξιοποίησε, μεταξύ άλλων, το ίδιο ερώτημα με εκείνο που είχε χρησιμοποιήσει ο Αλοσκόφης.

27. Για την ποιοτική ερευνητική προσέγγιση και τα σχετικά ερευνητικά εργαλεία, βλ. ενδεικτικά Τσιώλη (2014).

28. Για τη μεικτή ερευνητική προσέγγιση, βλ. ενδεικτικά Σαραφίδου (2011).

29. Για την αλληλεπίδρασή του με τους νεαρούς κρατούμενους, ο Πανάγος (2018α) διαμόρφωσε ένα ιδιόμορφο ερευνητικό εργαλείο, το οποίο περιλάμβανε συνδυασμό ανοικτού και κλειστού τύπου ερωτήσεων (Holt & Pamment, 2011). Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο ερευνητής επικεντρώθηκε κυρίως στην παραγωγή ποιοτικών δεδομένων μέσω των ανοικτού τύπου ερωτήσεων, συλλέγοντας παράλληλα τις απαντήσεις των συμμετεχόντων σε κλειστού τύπου ερωτήματα (ποσοτικά ερευνητικά δεδομένα).

δ) Ο στόχος και η διαδικασία της συγκριτικής ανάλυσης των δύο ερευνών

Η πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ και οι συστάσεις της CPT υπήρξαν το έναυσμα για τους δύο συγγραφείς ώστε να επανέλθουν στις προγενέστερες έρευνές τους. Ειδικότερα, οι θεσμικές αυτές εξελίξεις λειτούργησαν ως ερέθισμα για περαιτέρω αναστοχασμό αναφορικά με τις άτυπες ιεραρχίες των κρατουμένων στο ευρύτερο πλαίσιο της υποκουλτούρας της φυλακής, αξιοποιώντας ως βασική μεθοδολογική στρατηγική την αλληλεπίδραση ανάμεσα σε έναν «εσωτερικό» και έναν «εξωτερικό» (insider και outsider) ερευνητή των φυλακών. Το γεγονός ότι οι δύο έρευνες διεξήχθησαν σε διαφορετικούς τύπους καταστημάτων κράτησης, ακολουθώντας ωστόσο μια παρόμοιας λογικής μεθοδολογία, καθιστά περαιτέρω δυνατή τη συγκριτική προσέγγιση των πραγματικών συνθηκών έκτισης των ποινών, αναδεικνύοντας βασικές ομοιότητες και διαφοροποιήσεις μεταξύ μιας «φυλακής ενηλίκων» και ενός ειδικού καταστήματος κράτησης νέων.

Σε πρώτη φάση, καθένας από τους ερευνητές ανέλαβε την εκ νέου ανάλυση της έρευνας του άλλου. Σε δεύτερη φάση, αναζητήθηκαν τα κοινά και τα διαφοροποιητικά ευρήματα των δύο ερευνών, αξιοποιώντας ως εννοιολογικό και θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης τη νομολογία του ΕΔΔΑ και τα νέα πρότυπα της CPT (2025). Πρόκειται δηλαδή για μια συγκριτική επισκόπηση ήδη δημοσιευμένων ερευνών, με απώτερο στόχο να δοθούν απαντήσεις όχι στα αρχικά ερευνητικά ερωτήματα που διατυπώθηκαν κατά την περίοδο της εκπόνησής τους, αλλά στο ακόλουθο, τρόπον τινά, «νέο» ερώτημα: σε ποιο βαθμό απαντούν οι άτυπες ιεραρχίες κρατουμένων στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα και με ποιο τρόπο διαμορφώνουν την εμπειρία του εγκλεισμού, συγκριτικά με όσα περιλαμβάνονται στο δημοσίευμα της CPT σχετικά με τις φυλακές των κρατών που προέκυψαν από τη διάλυση της πρώην ΕΣΣΔ;

Η παρούσα μελέτη αποτελεί το πρώτο στάδιο ενός ευρύτερου, εν εξελίξει ερευνητικού εγχειρήματος σχετικά με διάφορες πτυχές της υποκουλτούρας της φυλακής. Σε επόμενο στάδιο, στην ανάλυση προβλέπεται να συμπεριληφθούν και άλλες εμπειρικές έρευνες που είτε προηγήθηκαν είτε ακολούθησαν τις έρευνες των δύο συγγραφέων. Οι έρευνες αυτές καλύπτουν διαφορετικές χρονικές περιόδους και τύπους καταστημάτων κράτησης, όπως οι αγροτικές φυλακές και τα καταστήματα κράτησης γυναικών.³⁰ Η παρακάτω ανάλυση αφορά κατά κύριο λόγο τη χρονική περίοδο κατά την οποία εκπονήθηκαν οι δύο έρευνες. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη το μοντέλο της ενδογένειας, με βάση το οποίο η υποκουλτούρα της φυλακής συνδέεται άρρηκτα με τα δομικά χαρακτηριστικά του εγκλεισμού, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι οι εμπειρικές έρευνες που διεξάγονται στα καταστήματα κράτησης, ιδίως εκείνες που βασίζονται στην ποιοτική μεθοδολογία, δεν συνιστούν απλώς μια «φωτογραφία της στιγμής», αλλά αποτυπώνουν φαινόμενα περιορι-

30. Βλ. λ.χ. την εμπειρική έρευνα της ερευνητικής ομάδας εγκληματολογίας του ΕΚΚΕ (Ανδρίτσου et al., 1988) και τις εμπειρικές έρευνες των Γερούκη (2002)· Δέμελη (2007)· Δρόσου (2016)· Καρδαρά (2014)· Κασάπογλου (2014)· Κασάπογλου, Κόρου & Κουλούρη (2021)· Κόρου (2020)· Μαγγανά, Λάζου & Σβουρδάκου (2008)· Παναγιωτόπουλου (1998)· Ορφανάκη (2016)· Πέτσα (2019)· Σπυρέα (2021) και Σχίζα (2013).

σμένης μεταβλητότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι έρευνες που αφορούν την υποκουλτούρα των φυλακών αποκτούν διαχρονική αξία για την κατανόηση του βιώματος του ποινικού εγκλεισμού.

ε) Συγκριτική επισκόπηση ερευνητικών ευρημάτων με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ και τα νέα πρότυπα της CPT (2025)

ε.1) Ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των εγκλείστων

Κοινό συμπέρασμα των ερευνητών είναι ότι ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς στα δύο εξεταζόμενα καταστήματα κράτησης διέθετε ουσιαστικά κοινά στοιχεία με τον άτυπο κώδικα που ανέλυσαν οι «κλασικές» κοινωνιολογικές έρευνες στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Ο λεγόμενος «νόμος της φυλακής» εξακολουθούσε να επιβάλλεται, στον έναν ή τον άλλο βαθμό, κυρίως υπό την απειλή άσκησης βίας από συγκρατούμενους. Ακόμη εντονότερη φαίνεται ότι ήταν η ισχύς του στο ειδικό κατάστημα κράτησης νέων.³¹ Δεύτερη κοινή διαπίστωση των δύο ερευνών είναι πως, παρά την κατηγορηματικότητα με την οποία διακηρυσσόταν ο άτυπος κώδικας από τους ίδιους τους κρατούμενους, στην πράξη παραβιαζόταν συστηματικά, ιδίως από τους ισχυρότερους εξ αυτών. Όπως διαπιστώνει και ο πρώην κρατούμενος Τάσος Θεοφίλου (2025: 93-4) στο βιβλίο-μαρτυρία με τίτλο Η φυλακή:

«Ο πιο διαδεδομένος μύθος για τη φυλακή είναι οι 'άγραφοι νόμοι' της. Όλοι είμαστε σίγουροι πως υπάρχουν, αλλά δεν υπάρχουν. Κι αν υπάρχουν, δεν είναι νόμοι, είναι συσχετισμός δύναμης. Η ιδέα πως οι κρατούμενοι είναι φορείς κάποιας ανώτερης ηθικής δεν είναι παρά ένα προϊόν της φαντασίας των 'έξω' για τον αντεστραμμένο κόσμο της φυλακής. Όπως όλοι οι νόμοι, έτσι και οι λεγόμενοι άγραφοι νόμοι της φυλακής είναι αντικείμενο ερμηνείας μέσα από το πρίσμα εκείνου που κάθε φορά έχει την εξουσία να τους ερμηνεύσει [...]. Όλα σχετίζονται με τη δύναμη που έχει κάποιος – δύναμη οποιασδήποτε μορφής, σωματικής, οικονομικής, πολιτικής».

Στον παρακάτω πίνακα συγκρίνονται οι διαπιστώσεις της CPT από τις επισκέψεις στις φυλακές των μετασοβιετικών κρατών με τα ευρήματα των δύο ελληνικών ερευνών ως προς τους άτυπους κανόνες συμπεριφοράς των εγκλείστων.

Σύγκριση άτυπου κώδικα κρατουμένων στις φυλακές μετασοβιετικών κρατών, σε ελληνική φυλακή ενηλίκων και σε ελληνική φυλακή νεαρών ενήλικων ανδρών.

31. Αποτελεί γενικότερη διαπίστωση, σε διεθνές επίπεδο, η σημαντικότερη προσήλωση των νεαρών κρατουμένων στον άτυπο κώδικα, συγκριτικά με άλλες ηλικιακές κατηγορίες εγκλείστων (Πανάγος, 2018α: 51-2).

Άτυποι κανόνες που, φαινομενικά τουλάχιστον, γίνονται γενικά αποδεκτοί από τους κρατούμενους σύμφωνα με τις κλασικές έρευνες της κοινωνιολογίας της φυλακής	CPT Standard (2025)	Αλοσκόφης (2010)	Πανάγος (2018α)
«Βγάξε τη φυλακή σου» χωρίς να ανακατεύεσαι στις υποθέσεις συγκρατουμένων. Μη στέκεσαι εμπόδιο στα σχέδιά τους.		NAI	NAI
Μη ρουφιανεύεις. Μη δίνεις στο προσωπικό και στην αστυνομία πληροφορίες, ιδιαίτερα όσες μπορεί να βλάψουν άλλους.	NAI, αυστηρή απαγόρευση συγχρωτισμού με «ρουφιάνους»	NAI	NAI
Μην εκμεταλλεύεσαι συγκρατούμενους. Μην αποκομίζεις κέρδη σε βάρος τους με άσκηση βίας ή με εξαπάτηση. Μην εκβιάζεις συγκρατούμενους.		NAI, στην πράξη παραβιάζεται από ισχυρούς κρατούμενους	NAI, αλλά παραβιάζεται από τους ισχυρούς κρατούμενους
Μην κλέβεις πράγματα συγκρατουμένου.		NAI	NAI, αλλά παραβιάζεται συστηματικά
Μην αθετείς τον λόγο σου, να είσαι αξιόπιστος, πλήρως εμπρόθεσμα τα χρέη σου	NAI	NAI	NAI
Να είσαι δίκαιος, να ανταποδίδεις δώρα και χάρες. Μη μονοπωλείς αγαθά σε ανεπάρκεια.		NAI (διαφέρει ανάλογα με την εθνοτική ομάδα)	NAI (κυρίως με τους συγκατοίκους στο ίδιο κελί)
Δείχνε σεβασμό, μη βρίζεις χωρίς λόγο. Να προσέχεις την υγιεινή και την καθαριότητα. Μην κατακρίνεις συγκρατούμενο. Μην τον πιέζεις να απαντήσει σε μια δύσκολη ερώτηση ή να πάρει μια δύσκολη απόφαση.		NAI	NAI
Μην είσαι «γλείφτης». Μη δείχνεις εκτίμηση ή σεβασμό σε υπαλλήλους. Μην εμπιστεύεσαι το προσωπικό και μη συνεργάζεσαι μαζί του. Να είσαι καχύποπτος, απότομος, οξύς απέναντί τους.		NAI (μάλλον επαγγελματική απόσταση, όχι πολεμική εχθρότητα)	NAI (η αλληλεπίδραση με το προσωπικό είναι μάλλον καλύτερη συγκριτικά με τη φυλακή ενηλίκων)
Μείνε αφοσιωμένος στους κρατούμενους. Να συντάσσεσαι μαζί τους ενάντια στο προσωπικό. Να διευκολύνεις, κατά το δυνατόν, όποιον σχεδιάζει απόδραση.	NAI	NAI (με επιφυλάξεις ανάλογα με την ομάδα)	NAI
Να το παίζεις ψύχραιμος. Να αποφεύγεις συναισθηματικές εξάρσεις. Μίλα σιγά και προσεκτικά. Περπάτα το ίδιο. Περιέργεια, άγχος, έκπληξη, ακόμη και υπερβολική επίδειξη χιούμορ καλό είναι να αποφεύγονται.		NAI	NAI
«Μην τρελαίνεσαι». Διατήρησε την αυτοκυριαρχία σου. Να αποφεύγεις διαπληκτισμούς για ασήμαντα πράγματα.		NAI	NAI
Μην χάνεις το σθένος σου. Μη δείχνεις αδυναμία, φόβο ή ανασφάλεια. Να υπομένεις τις δοκιμασίες και τις ματαιώσεις με αξιοπρέπεια.		NAI	NAI
Να είσαι σκληρός, να είσαι «άντρας», προστάτευε την τιμή σου απέναντι σε κάθε έλλειψη σεβασμού. Μην αφήνεις κανένα να σε θεωρήσει αφελή ή κορόιδο. Να απαντάς ψύχραιμα, αλλά δυναμικά στις προκλήσεις.	NAI	NAI	NAI

Η άσκηση κοινωνικού ελέγχου στους κρατούμενους, αφενός από το σωφρονιστικό δίκαιο, τους τυπικούς κανονισμούς και την εξουσία του γραφειοκρατικά οργανωμένου προσωπικού, και αφετέρου από τις επιταγές του άτυπου κώδικα συμπεριφοράς, δημιουργεί εν τέλει στις φυλακές μια κατάσταση «νομικού πλουραλισμού», με την κοινωνιολογική σημασία του όρου. Γίνεται λόγος για «νομικό πλουραλισμό» γιατί ο κώδικας των κρατουμένων, παρότι άτυπος, διαθέτει ισχυρή ρυθμιστική αξία για τη συμπεριφορά των κρατουμένων και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις, ενώ αξιοποιείται από τους ίδιους στην κατανομή του κύρους και την επίλυση των διαφορών, η δε καταστρατήγησή του επιφέρει ποικίλες άτυπες κυρώσεις (Πανάγος, 2018α: 160-3, 472-89).³² Μέσα σε μια τέτοια συνθήκη, ακόμη και αν διαφωνούν με τον ανεπίσημο κώδικα σε υποκειμενικό ή ατομικό επίπεδο, οι κρατούμενοι φροντίζουν να συμμορφώνονται, έστω και υποκριτικά, με το περιεχόμενό του (Αλοσκόφης, 2010: 27).

ε.2) Άτυπες ομαδοποιήσεις κρατουμένων

Ποικίλες άτυπες ομαδοποιήσεις κρατουμένων συγκροτούνταν στα δύο καταστήματα, με διαφορετικά, κατά περίπτωση, κριτήρια, όπως λ.χ. η κοινή γλώσσα, το θρήσκευμα και η συμμετοχή σε εγκληματικές οργανώσεις (Αλοσκόφης, 2010: 54-5, 135).³³ Η πιο στοιχειώδης άτυπη ομαδοποίηση ήταν οι συγγάτοικοι στο ίδιο κελί, οι αποκαλούμενοι «συγκελίτες»· σε ορισμένες περιπτώσεις επρόκειτο για συγγενείς ή συντοπίτες, οι οποίοι αλληλοϋποστηρίζονταν (Πανάγος, 2018α: 464). Διαφορετικές ομάδες (κλίκες) σχηματίζονταν από χρήστες και διακινητές ναρκωτικών ουσιών. Μέλη θεραπευτικών κοινοτήτων απεξάρτησης, συμμετέχοντες σε εκπαιδευτικά και πολιτιστικά προγράμματα και θρησκευόμενοι συχνά συγχρωτίζονταν κατά κύριο λόγο μεταξύ τους (Αλοσκόφης, 2010: 122, 135, 142-3).

Στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές φυλακές, όμως, σημαντικότερο ρόλο στη συγκρότηση των άτυπων ομάδων διαδραματίζουν οι εθνοπολιτισμικές ταυτότητες. Εν προκειμένω, ξεχωριστές «κοινότητες» συγκροτούσαν οι Γεωργιανοί και οι ρωσόφωνοι κρατούμενοι (Αλοσκόφης, 2010: 135-6· Πανάγος, 2018α: 457). Βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα σε εθνοπολιτισμικές ομάδες δεν ήταν καθόλου άγνωστες και στις δύο φυλακές, μάλλον συχνότερες στο ειδικό κατάστημα κράτησης νέων, στο πλαίσιο ενός διαρκούς αγώνα εξουσίας για την εξασφάλιση του σεβασμού μέσω της βίαιης επίλυσης διαφορών (Πανάγος, 2018α: 512-9). Οι κρατούμενοι τοποθετούνταν από το προσωπικό, συχνά κατόπιν δικού τους αιτήματος, σε πτέρυγες και κελιά με κριτήριο την εθνικότητα, τη φυλή, τη θρησκεία, τη γλώσσα και την τοπική καταγωγή (π.χ. ξεχωριστά Έλλη-

32. Για την τυπική και την άτυπη (κοινωνιολογική) εκδοχή του νομικού πλουραλισμού, βλ. Ιντζεσίλογλου (2012)· Παπαχρίστου (1999)· Ρεθυμωτάκη (2012) και Galligan (2007).

33. Η σχετικότητα και η ρευστότητα των ομαδοποιήσεων οφείλεται μάλλον στη βούληση για διαφοροποίηση στο πλαίσιο ενός αγώνα εξουσίας για την εξασφάλιση προνομιακής πρόσβασης σε επιθυμητά αγαθά, για την ενίσχυση της προσωπικής ασφάλειας και την απόκτηση κύρους, παρά στα ίδια τα γνωρίσματα καθαυτά (Αλοσκόφης, 2010: 54-5, 135).

νες, Έλληνες Ρομά, Αλβανοί, Άραβες, Πακιστανοί, Κούρδοι, Ιρανοί κ.ο.κ.).³⁴ Το αδίκημα έπαιξε ρόλο μόνο στην περίπτωση των (φερόμενων ως) δραστών σεξουαλικών εγκλημάτων, ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι πιθανότητες να δεχθούν βίαιες επιθέσεις από συγκρατούμενους τους (Πανάγος, 2018α: 446-52, 464-6). Ωστόσο, οι ομαδοποιήσεις των κρατουμένων στις δύο φυλακές φαίνεται ότι δεν παρουσίαζαν την απολυτότητα που διαπίστωσε η CPT στις μετασοβιετικές φυλακές, με τις ξεχωριστές κάστες κρατουμένων που διαμένουν σε διαφορετικούς θαλάμους.

ε.3) Άτυπες ιεραρχίες κρατουμένων και εξουσιαστικές σχέσεις

Στις δύο έρευνες καταγράφηκε το φαινόμενο των άτυπων ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα στους κρατούμενους. Ωστόσο, την περίοδο εκπόνησης της έρευνας του Αλοσκόφης, μόνο η οργάνωση των λεγόμενων «κοινοτήτων» των Γεωργιανών και των ρωσόφωνων φαίνεται ότι ήταν αυστηρά ιεραρχική. Οι αρχηγοί αυτών των ομάδων ήταν σε θέση να απαγορεύουν στους υπόλοιπους να εργάζονται για να επιταχύνουν τον χρόνο της αποφυλάκισής τους μέσω του «μηχανισμού» του ευεργετικού υπολογισμού της ποινής, διότι θεωρούσαν την εργασία απαξιωτική (*«Έχουμε αξιοπρέπεια, δεν δουλεύουμε»*, *«Εμείς δεν χτίζουμε τη φυλακή μας»*). Οι Αλβανοί κρατούμενοι είχαν περισσότερες ομαδοποιήσεις, με διαφορετικό αρχηγό η καθεμία (Αλοσκόφης, 2010: 154, 135-6).

Από εκεί και πέρα, στην κορυφή της άτυπης ιεραρχίας της φυλακής ενηλίκων βρίσκονταν στελέχη ισχυρών εγκληματικών οργανώσεων, «έμπειροι» κρατούμενοι (υπότροποι δράστες με ιστορικό επανειλημμένων ποινικών εγκλεισμών) και άλλα «ονόματα» στην παρανομία, με ευρύ δίκτυο συνεργατών. Παράγοντα κύρους συνιστούσε και η «παλαιότητα» εντός της φυλακής. Ο πρωτόπειρος κρατούμενος αντιμετωπιζόταν συχνά με υποτίμηση, εκτός εάν ήταν «μεγάλο όνομα» στην παρανομία. Οι «παλιοί» μπορούσαν να υποχρεώσουν τον νεοφερμένο κρατούμενο να αναλαμβάνει την καθαριότητα στο κελί. Ο «καινούργιος» όφειλε να μη «σηκώσει χέρι» πρώτος στον παλιό «για να μην παρεξηγηθεί» από τους υπόλοιπους. Στο τηλέφωνο, ο νεοφερμένος μπορούσε να αναγκαστεί να μιλήσει μόνο λίγα λεπτά, ώστε να παραχωρήσει τη σειρά του στον «παλιό» ή να περιμένει ώρες για να παραλάβει τα πράγματα που αγόρασε από το πρατήριο (Αλοσκόφης, 2010: 124-6, 140-1, 147-8, 151-2).

Στο ειδικό κατάστημα κράτησης νέων, όπου δεν εγκλείονται, κατά κανόνα, υψηλόβαθμα στελέχη εγκληματικών οργανώσεων, η «παλαιότητα» φαινόταν να εγείρει αυξημένες αξιώσεις για την επίδειξη σεβασμού. Σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, οι νεοφερμένοι δεν επιτρεπόταν να βγουν από το κελί χωρίς τη συνοδεία ενός «παλιού», ούτε καν να υποβάλουν αίτηση για να παρακολουθήσουν τα μαθήματα στο σχολείο του καταστήματος, μέχρις ότου «παλιώσουν» και εξοικειωθούν με τον άγραφο νόμο της φυλακής. Η συνεχιζόμενη έκτιση μιας μεγάλης ποι-

34. Για τη μειονότητα των Ρομά στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα γενικότερα, βλ. Ασημακόπουλου (2021).

νής μπορούσε να αναδείξει κάποιον ως δυνητικό «αρχηγό». Ο τελευταίος καθοδηγούσε τους νεότερους κρατούμενους και τους εκπροσωπούσε απέναντι στο προσωπικό και τις υπόλοιπες άτυπες ομάδες, ενώ ρύθμιζε και τον τρόπο διευθέτησης των μεταξύ τους διαφορών (Πανάγος, 2018α: 465-9, 479-81, 504). Η άσκηση βίας σε βάρος του νεοφερμένου κρατούμενου (συχνά ως μέσο «διδασκαλίας» των άτυπων κανόνων συμπεριφοράς) ήταν μάλλον συχνότερη. Παρότι και στις φυλακές ενηλίκων ορισμένοι κρατούμενοι αποσπούσαν ρούχα και άλλα προσωπικά είδη με τη βία από τους θεωρούμενους ως αδύναμους (Αλοσκόφης, 2010: 141), η επίδειξη σκληρότητας στο ειδικό κατάστημα φαίνεται ότι ήταν μια εντονότερη και διαρκέστερη απειλή.³⁵

Σαφής ήταν και η διάκριση των κρατουμένων με κριτήριο την οικονομική τους κατάσταση. Όσοι «δεν έγραφαν καντίνα» (δεν είχαν στον ατομικό λογαριασμό τους χρήματα για αγορές ειδών από το πρατήριο) και δεν δέχονταν επισκεπτήρια³⁶ αντιμετώπιζονταν συχνά με περιφρόνηση. Οι άποροι κρατούμενοι θεωρούνταν, κατά κανόνα, ανεπιθύμητοι συγκατόικοι στο κελί (Αλοσκόφης, 2010: 125, 139-40, 157-9). Αναγκάζονταν να γίνουν, με βάση την αργκό των κρατουμένων, «ταξί» ή «ταξιτζήδες», δηλαδή να πηγαινοέρχονται εντός της φυλακής, προκειμένου να παραδίδουν μερίδες φαγητού σε ευκατάστατους συγκατοούμενους έναντι αμοιβής. Σε άλλες περιπτώσεις αναγκάζονταν να γίνουν «λεγκένη». Η συγκεκριμένη αλβανική λέξη δηλώνει γενικότερα τη «λεκάνη για νύσιμο»· στη γλώσσα της φυλακής, υποδηλώνει τον κρατούμενο που αναλαμβάνει την καθαριότητα του κελιού και άλλες αντίστοιχες εργασίες (Αλοσκόφης, 2010: 140· Πανάγος, 2018α: 514-17). Το γεγονός ότι δεν παρέχονταν, σε επαρκείς ποσότητες, είδη πρώτης ανάγκης στους κρατούμενους καθιστούσε τους οικονομικά αδύναμους ιδιαίτερα ευάλωτους στην τοκογλυφική ή άλλη εκμετάλλευση (Αλοσκόφης, 2010: 139· Πανάγος, 2018α: 505-8). Πρόκειται για καταστάσεις που παραπέμπουν στα φαινόμενα εξανδραποδισμού τα οποία επισημαίνει η CPT (2025) ότι λαμβάνουν χώρα στις φυλακές των κρατών της πρώην ΕΣΣΔ.

Αλλά και ευκατάστατοι κρατούμενοι κινδύνευαν να δεχτούν εκβιασμούς (Αλοσκόφης, 2010: 137-8). Κλίκες «σκληρών» κρατουμένων μπορούσαν να τους «βάλουν πρόστιμο», δηλαδή να αναγκάσουν συγγενείς τους να καταθέσουν σημαντικά χρηματικά ποσά στους λογαριασμούς τους προκειμένου «να μην πάθουν κακό» οι έγκλειστοι οικείοι τους (Αλοσκόφης, 2010: 141), φαινόμενο που αναφέρθηκε και στη φυλακή νέων (Πανάγος, 2018α: 505-8). Στη φυλακή νέων, η κάλυψη βασικών αναγκών από την υπηρεσία περιόριζε το χρηματικό ποσό που θεωρούνταν απαραίτητο από τους ίδιους τους κρατούμενους για αγορές ειδών. Παρά ταύτα, η άτυπη οικονομία αγαθών και η τοκογλυφία φαίνεται ότι ήταν διαδεδομένες και εκεί, όπως και οι κλοπές

35. Αποτελεί γενικότερη διαπίστωση ότι οι (άγαμοι και άτεκνοι) νεαροί κρατούμενοι επιδίδονται σε μεγαλύτερο βαθμό στη χρήση της βίας συγκριτικά με τους υπόλοιπους κρατούμενους (Πανάγος, 2018α: 51-2).

36. Για τα επισκεπτήρια στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού από το 2005 ως το 2014, βλ. Αλοσκόφης (2018).

από τα κελιά, με αποτέλεσμα κάποιοι συγκάτοικοι να αποφασίζουν να πηγαίνουν εναλλάξ στο σχολείο του καταστήματος, ώστε να εξασφαλίσουν ότι το κελί τους δεν θα έμενε για ώρες χωρίς επιτήρηση. Αναφέρθηκαν ακόμη και μεμονωμένες άτυπες συμφωνίες για παροχή σεξουαλικών υπηρεσιών με υλικά ανταλλάγματα ή για τη διαγραφή «χρεών» (Πανάγος, 2018α: 470-4, 520).

Στην κατώτερη θέση της άτυπης ιεραρχίας στη φυλακή ενηλίκων τοποθετούνταν οι δράστες σεξουαλικών εγκλημάτων. Το λιγότερο που μπορούσε να συμβεί σε έναν νεοφερμένο κατηγορούμενο για προσβολές της γενετήσιας ελευθερίας ήταν «να φάει χαστούκι ή σφαλιάρα και να του πετάξουν τα πράγματα έξω από το κελί». Ούτε σε αυτή την περίπτωση θεωρούνταν ασφαλές να συνομιλεί δημόσια κάποιος κρατούμενος με δράστη σεξουαλικού εγκλήματος, διότι έτσι κινδύνευε να στιγματιστεί και ο ίδιος (Αλοσκόφης, 2010: 123, 145-6). Οι δράστες των εν λόγω αδικημάτων αντιμετωπίζονταν επίσης με εχθρότητα στο ειδικό κατάστημα, εάν αποκαλυπτόταν το έγκλημα για το οποίο κατηγορούνταν (Πανάγος, 2018α: 450-1, 510-2). Το ίδιο ίσχυε για τις σπάνιες περιπτώσεις σεξουαλικών επιθέσεων κρατούμενων σε βάρος άλλων συγκρατούμενων τους. Η αποκάλυψη ενός τέτοιου περιστατικού θα μπορούσε να καταστήσει τον δράστη στόχο βίαιων επιθέσεων από οποιονδήποτε κρατούμενο, ακόμη και εάν ο τελευταίος δεν συνδεόταν στενά με τον παθόντα ή την άτυπη ομάδα στην οποία ανήκε (Αλοσκόφης, 2010: 150· Πανάγος, 2018α: 519-38).

Εξαιρετικά επισφαλής ήταν επίσης η θέση των στιγματισμένων πληροφοριοδοτών της αστυνομίας και του προσωπικού της σωφρονιστικής υπηρεσίας (οι αποκαλούμενοι στη γλώσσα της φυλακής «ρουφιάνοι»). Οι πρώτες πιεστικές ερωτήσεις στον νεοεισερχόμενο από τους συγκελίτες του στόχευαν να διαπιστώσουν εάν έχει καταθέσει πληροφορίες κατά την ανάκριση σε βάρος συνεργών του. Εξαναγκαζόταν να δείξει στους συγκατοίκους έγγραφα της δικογραφίας, προκειμένου να αποδείξει ότι «δεν έχει τίποτα να κρύψει». Εάν δεν έδωχναν αμέσως τον «ρουφιάνο» από το κελί, οι συγκάτοικοι κινδύνευαν να απαξιωθούν από τους υπόλοιπους κρατούμενους επειδή «τον είχαν μέσα (στο κελί) και δεν έκαναν τίποτα» (Αλοσκόφης, 2010: 122-3, 145). Η σκληρότητα απέναντι στους πληροφοριοδότες φαίνεται ότι ήταν επαυξημένη στη φυλακή των νέων (Πανάγος, 2018α: 475, 484-93, 508-9). Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, ο τυχαίος συγχρωτισμός με έναν δράστη γενετήσιων αδικημάτων ή έναν στιγματισμένο ως «ρουφιάνο» δεν αρκούσε για να υποβιβαστεί ένας κρατούμενος αυτομάτως σε μια κατώτερη «κάστα», όπως καταγράφεται στην έκθεση της CPT (2025) σχετικά με τις μετασοβιετικές φυλακές.

IV. Επίλογος – Κατευθύνσεις για την εμπειρική έρευνα και τη σωφρονιστική πολιτική

Οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ και οι διαπιστώσεις της CPT που αποτέλεσαν το έναυσμα για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης αναφέρονται ρητά στις εξουσιαστικές σχέσεις στο περιβάλλον της φυλακής, στην πολύπτυχη θυματοποίηση και στην ανασφάλεια των κρατουμένων, φαινόμενα που τροφοδοτούνται εν πολλοίς από τις δυσμενείς όψεις του συστημικού φαινομένου της υποकुλτούρας της φυλακής. Οι εξουσιαστικές σχέσεις και οι συνακόλουθες δεινοπάθειες ασφαλώς και δεν αφορούν μόνο την άτυπη οργάνωση του σωφρονιστικού συστήματος, αλλά το κοινωνικό πλαίσιο ευρύτερα. Παρά ταύτα, εν προκειμένω εντοπίζεται η ακόλουθη σημαντική ποιοτική διαφοροποίηση: στο περιβάλλον των καταστημάτων κράτησης, που συνιστά μια «μικρογραφία» της κοινωνίας με σαφές περίγραμμα, οι σχέσεις εξουσίας απαντούν στη συμπυκνωμένη και ακραία τους εκδοχή (Κουλούρης, 1993: 190· Πανάγος, 2018α: 182-3).

Η εργαλειοποίηση της άτυπης ιεραρχίας των κρατουμένων από τις σωφρονιστικές διοικήσεις, με στόχο την επίτευξη της φαινομενικής «ευρυθμίας» εντός καταστημάτων κράτησης διαστρεβλώνει τους σκοπούς της επιβολής των ποινών, ενισχύει περαιτέρω τα οργανωμένα εγκληματικά δίκτυα, προσφέρει στους νεότερους κρατουμένους αρνητικά πρότυπα και γενικότερα θέτει επιπλέον εμπόδια στην ομαλή κοινωνική επανένταξη των δραστών (CPT, 2025: 17). Καθώς επαφίεται σε μια συγκεκριμένη κατηγορία κρατουμένων για την «ευρυθμία» των καταστημάτων κράτησης (CPT, 2014: 70), το σωφρονιστικό προσωπικό εκχωρεί μέρος των βασικών του καθηκόντων σε συγκεκριμένους κρατουμένους, αναγνωρίζοντας τον ρόλο τους στην άτυπη ιεραρχία, «νομιμοποιώντας» τη δράση τους και «απονομιμοποιώντας» ταυτόχρονα τον δικό του ρόλο στο πεδίο της έκτισης των ποινών (Σπυρέα, 2021: 54). Κατ' αυτόν τον τρόπο, εδραιώνονται περαιτέρω οι κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον σωφρονιστικό πληθυσμό (Βιδάλη, 2019: 55-6). Στο πλαίσιο αυτό, στις φυλακές καταλήγει να επικρατεί το «δίκαιο της πυγμής» (Ferajoli, 2015: 160). Εντούτοις, οι κοινωνίες των φυλακών «αυτορρυθμίζονται» μέσα στα περιθώρια που η ίδια η κρατική εξουσία έχει αφήσει, μέσω της μη επέμβασής της (Καλτσώνης, 1998: 99-100).

Μέσα από την αντιπαραβολή των ευρημάτων των δύο ελληνικών ερευνών με την περιγραφή της κατάστασης στις μετασοβιετικές φυλακές, όπως αυτή αποτυπώνεται στο δημοσίευμα της CPT (2025), αναδεικνύονται σημαντικές ομοιότητες, αλλά και ορισμένες κρίσιμες διαφορές, οι οποίες φαίνεται ότι μετριάζουν υποπολιτισμικά φαινόμενα στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα, όπως οι άτυπες ιεραρχίες και οι άτυπες ομαδοποιήσεις. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για φαινόμενα που επηρεάζουν καθοριστικά, σε αλληλεπίδραση με το καθεστώς

κράτησης, την εμπειρία του εγκλεισμού και παραβιάζουν τα δικαιώματα των κρατουμένων, υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα τις συνθήκες εργασίας του σωφρονιστικού προσωπικού. Καθίσταται, συνεπώς, σαφές ότι απαιτείται περαιτέρω συγκριτική επισκόπηση των ήδη δημοσιευμένων ερευνών που έχουν διενεργηθεί στον ελλαδικό χώρο σχετικά με διάφορες πτυχές της υποκουλτούρας της φυλακής. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα συστηματοποιηθεί η σχετική ελληνική ερευνητική εμπειρία, μέσα από τη «διασταύρωση» κοινών ευρημάτων, αλλά και την ανάδειξη και ερμηνεία τυχόν διαφοροποιήσεων μεταξύ διαφορετικών τύπων καταστημάτων κράτησης.

Από εκεί και πέρα, καθίσταται αδήριτη η αναγκαιότητα διεξαγωγής νέων εμπειρικών ερευνών, εστιασμένων στο πολύπλευρο φαινόμενο των άτυπων ιεραρχιών σε διαφορετικούς φυλακών. Λαμβανομένης υπόψη της πολυεθνικότητας του σωφρονιστικού πληθυσμού, οι έρευνες αυτές είναι κρίσιμο να εμβαθύνουν περαιτέρω (με τη συνδρομή των ερευνητών από πολιτισμικούς διαμεσολαβητές) στις πολιτισμικές παραμέτρους του φαινομένου (Πανάγος, 2018α: 576-7). Παράλληλα, κι άλλες πτυχές του θέματος χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης, όπως ιδίως η άτυπη μεταβίβαση υπηρεσιακών αρμοδιοτήτων από τις σωφρονιστικές διοικήσεις σε ισχυρούς κρατουμένους. Για παράδειγμα, ο ενδεχόμενος ρόλος των εν λόγω κρατουμένων στην αρχική τοποθέτηση νεοεισερχομένων σε κελιά ή θαλάμους ή στη συμμετοχή τους σε προγράμματα εργασίας που συνδέονται με τον ευεργετικό υπολογισμό των ποινών δεν έχει μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο επαρκούς εμπειρικής διερεύνησης στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα.³⁷ Το θέμα αυτό αξίζει λοιπόν να διερευνηθεί περαιτέρω, καθώς και η τυχόν σύνδεσή του με το ευρύτερο φαινόμενο της διαφθοράς.³⁸

Σε ό,τι αφορά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή της σωφρονιστικής πολιτικής διεθνώς, και ιδίως στον αγγλοσαξονικό χώρο, διαπιστώνεται η προώθηση μέτρων που εμπνέονται από το πρότυπο της περιστασιακής πρόληψης της βίας και της διαχείρισης των κινδύνων, όπως λ.χ. η αξιολόγηση της ευαλωτότητας ενός κρατουμένου απέναντι στη βία με βάση δομημένα ερ-

37. Για παράδειγμα, κάποια καθήκοντα «συντονισμού» φαίνεται να ανατίθενται μόνο στους κρατουμένους που ασκούν ατύπως καθήκοντα «αρχικαθαριστή», λαμβάνοντας λίγο περισσότερο ημερομίσθια από έναν απλό καθαριστή γιατί δηλώνεται ως «συντηρητής» (Αλοσκόφης, 2010: 138-9). Δεν έχει ακόμη ερευνηθεί επαρκώς σε ποιο βαθμό ο «αρχικαθαριστής» εποπτεύει πράγματι τα μέλη των συνεργείων καθαριότητας και προτείνει την επανατοποθέτησή τους κάθε τρεις μήνες. Άγνωστα δεν φαίνεται να είναι στις ελληνικές φυλακές τα φαινόμενα προνομιακής μεταχείρισης των ισχυρών κρατουμένων και κακομεταχείρισης ή εξευτελισμού των αδυνάμων από τους πρώτους, όπως επιβεβαιώνεται σε μαρτυρίες πρώην κρατουμένων (Θεοφίλου, 2025: 68-9, 78-9).

38. Για τη διαφθορά στο σωφρονιστικό σύστημα και στην ποινική δικαιοσύνη ευρύτερα, βλ. Δημόπουλου (2002: 350 επ.)· Πανούση (2004) και Κοσμάτου & Λαμπάκη (2019). Για τον ευεργετικό υπολογισμό της ποινής και την ενδεχόμενη σύνδεσή του με τη διαφθορά, βλ. Πανάγου (2020: 358-63). Για άλλες πτυχές του ευεργετικού υπολογισμού της ποινής, πρβλ. Τζαννετάκη (2016). Για τις μεθοδολογικές δυσχέρειες της εμπειρικής διερεύνησης της διαφθοράς και των εγκλημάτων των ισχυρών ευρύτερα, βλ. Αλοσκόφη (2019).

γαλεία, και ο αποχωρισμός του από τον υπόλοιπο σωφρονιστικό πληθυσμό (Wortley, 2002). Ωστόσο, είναι σαφές ότι για τη συνολική βελτίωση των συνθηκών έκτισης των ποινών απαιτείται μια πολυεπίπεδη και μακρόπνοη αντεγκληματική πολιτική και όχι αποσπασματικά μέτρα, εστιασμένα αποκλειστικά στην προφύλαξη από το έγκλημα και στην αντιμετώπιση μεμονωμένων περιστατικών. Οι άτυπες ιεραρχίες και κατ' επέκταση η θυματοποίηση των κρατουμένων δεν είναι εφικτό να προληφθούν και να αντιμετωπιστούν με επάρκεια χωρίς την υιοθέτηση μιας ολιστικής προσέγγισης (Πανάγος, 2018α).

Ο όρος «άμβλυνση των δεινών του εγκλεισμού» (Αλοσκόφης, 2010: 33) συνιστά, εν προκειμένω, φράση-κλειδί για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή της σωφρονιστικής πολιτικής. Τα δεινά του εγκλεισμού αμβλύνονται μέσα από την εφαρμογή της αρχής της ομαλοποίησης των συνθηκών έκτισης των ποινών και μέσα από την υλοποίηση συντονισμένων και συστηματικών δράσεων, που συμβάλλουν στην ψυχοκοινωνική ενδυνάμωση των κρατουμένων, ενισχύοντας παράλληλα την προετοιμασία των ίδιων για την κοινωνική τους επανένταξη.³⁹ Στο ίδιο πλαίσιο, κρίνεται σκόπιμο να δίνεται έμφαση στην ποιότητα της αλληλεπίδρασης των εγκλείστων με τους επαγγελματίες του σωφρονιστικού συστήματος, καθώς και της ποινικής δικαιοσύνης ευρύτερα, ακολουθώντας το πρότυπο της δυναμικής ασφάλειας, με βασικό γνώμονα την προστασία όσων θεωρούνται στον κόσμο των φυλακών ως «αδύναμοι» και την καλλιέργεια της εμπιστοσύνης των κρατουμένων προς τους κρατικούς θεσμούς.⁴⁰

39. Τέτοιες δράσεις αποτελούν κατ' εξοχήν η εκπαίδευση, η εργασία, η επαγγελματική κατάρτιση, τα προγράμματα τέχνης και τα προγράμματα συμβουλευτικής εντός των καταστημάτων κράτησης. Βλ. ενδεικτικά Αλεξιάδη (2001)· Θεμελή (2008)· Πιτσσελά (2011) και Φυτράκη (2022). Η αρχή της ομαλοποίησης των συνθηκών κράτησης υποδεικνύει την εξομοίωση ή σύγκλιση αυτών με το σκηνικό που επικρατεί στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο (Αρχιμανδρίτου, 2012: 295-6· Κουλούρης, 2018: 577). Σύμφωνα με τη Σύσταση Rec (2006) 2 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, η «ζωή στη φυλακή θα [πρέπει να] προσεγγίζει όσο το δυνατό περισσότερο τις θετικές όψεις της ζωής στην κοινότητα» (Αλεξιάδης, 2006: 441). Για τη δυναμική ασφάλεια, βλ. United Nations Office on Drugs and Crime (2015). Για το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη, βλ. Πανούση (2012).

40. Βλ. Πανάγου (2018α: 586-92), όπου ειδικότερες προτάσεις και βιβλιογραφικές αναφορές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

α) Ελληνική βιβλιογραφία

- Αλεξιάδης, Σ. (2001). Σωφρονιστική. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αλεξιάδης, Σ. (2006). Ευρωπαϊκή αντεγκληματική πολιτική. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αλοσκόφης, Ο. (2009). Κοινωνική και ποινική κατάσταση των κρατουμένων στη Δικαστική Φυλακή Κορυδαλλού. Στο Ν. Κουλούρη (Επιμ.), *Επι-Φυλακή: Κατάσταση Κράτησης Κορυδαλλού: Λειτουργία, κατάσταση και μεταχείριση των κρατουμένων* (σ. 39-109). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Αλοσκόφης, Ου. (2010). Ο άτυπος κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων: Στρατηγικές επιβίωσης στη σύγχρονη φυλακή. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Αλοσκόφης, Ου. (2018). Ο θεσμός των επισκεπτηρίων σε κρατούμενους: Τα επισκεπτήρια στο Κ.Κ. Κορυδαλλού από το 2005 ως το 2014. *The Art of Crime*, 4.
- Αλοσκόφης, Ου. (2019). Η κοινωνική έρευνα της εγκληματικότητας των ισχυρών. Στο Σ. Βιδάλη, Ν. Κουλούρη, & Χ. Παπαχαράλαμπος (Επιμ.), *Εγκλήματα των ισχυρών – Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα* (σ. 87-109). Αθήνα: ΕΑΠ.
- Ανδρίτσου, Α., Δασκαλάκη, Κ., Κατσουγιάννη, Κ., Παπαδοπούλου, Π. Δ., Σινόπουλος, Π. Α., Τσαμπαρλή, Δ., & Φρονίμου, Έ. (1988). Ο θεσμός της φυλακής στην Ελλάδα: Προκαταρκτική έκθεση της ερευνητικής ομάδας εγκληματολογίας του Ε.Κ.Κ.Ε. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68, 237-402.
- Αρχιμανδρίτου, Μ. (2012). Η φυλάκιση ως τρόπος κράτησης και ως μορφή έκτισης της ποινής. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Αρχιμανδρίτου, Μ. (2000/2019). Η ανοικτή έκτιση των ποινών: Μορφές ελαστικότητας στην ιδρυματική διαβίωση των κρατουμένων. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης.
- Ασημακόπουλος, Η. (2021). Η «αόρατη» υπερεκπροσώπηση των Ρομά στις ελληνικές φυλακές. *The Art of Crime*, 11, 227-235.
- Βιδάλη, Σ. (2019). *Έγκλημα και κοινωνία*. Αθήνα: ΕΑΠ.
- Βιδάλη, Σ. (2022). Εισαγωγή στην εγκληματολογία. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Γερούκη, Α. (2002). Εθνοπολιτισμικές συγκρούσεις στη φυλακή: Η περίπτωση της Δικαστικής Φυλακής Θεσσαλονίκης (Διαβατών). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Γιαννούλης, Γ. (2024). Οι θεωρίες ποινής και η σχέση τους με τις εγκληματολογικές θεωρίες. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Δέμελη, Π.-Τ. (2007). *Μάνες υπό περιορισμό: Μητρικές αναπαραστάσεις σε μια ελληνική γυναικεία φυλακή* (Διδακτορική διατριβή). Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Δημόπουλος, Χ. (2005). *Η διαφθορά*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Δημόπουλος, Χ. (2021). *Σωφρονιστική*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Δίπλα, Χ. (2010). Η φυσιογνωμία και η αποστολή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Πρόληψη των Βασανιστηρίων και της Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας. Στο Χ. Δίπλα (Επιμ.), *Η συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων – Εκδήλωση τιμής στον Χρ. Ροζάκη* (σ. 99-111). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Δίπλα, Χ. (2021). Η συμβολή των μηχανισμών του Συμβουλίου της Ευρώπης στην πάταξη του υπερπληθισμού και της βίας στις φυλακές. Στο Λ.-Α. Σισιλιάνος (Επιμ.), *Η εκτέλεση των αποφάσεων του ΕΔΔΑ από την Ελλάδα* (σ. 120-131). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Δρόσου, Ι. (2016). *Η μικροκοινωνία των φυλακών και ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος* (Διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Θεμελή, Ό. (2008). Τα «δεινά του εγκλεισμού» και η συμβουλευτική κρατουμένων. Στο Σ. Βιδάλη & Π. Ζαγούρα (Επιμ.), *Συμβουλευτική και φυλακή* (σ. 21-39). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Θεοφίλου, Τ. (2025). *Η φυλακή*. Αθήνα: Αντίποδες.
- Ιντζεσίλογλου, Ν. (2012). *Κοινωνιολογία του δικαίου*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Καλτσώνης, Δ. (1998). *Κράτος και ανενέργεια του νόμου*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Καρδάρη, Α. (2014). *Φυλακή και γλώσσα*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Κασάπογλου, Α. (2014). *Οι συνέπειες των ποινών κατά της ελευθερίας στην κοινωνική ταυτότητα κρατουμένων μεσοαστικής προέλευσης που έχουν διαπράξει βαριά οικονομικά εγκλήματα* (Διδακτορική διατριβή). Κομοτηνή: ΔΠΘ.
- Κασάπογλου, Α., Κόρος, Δ., & Κουλούρης, Ν. (2021). (Απο)δομώντας μια de facto κατηγορία κρατουμένων. *The Art of Crime*, 10, 180-207.
- Κόρος, Δ. (2020). *Η πειθαρχία και τα όριά της στην ελληνική φυλακή*. Αθήνα: Νήσος.
- Κοσμάτος, Κ. & Λαμπάκης, Χ. (2019). «Εστίες» διαφθοράς στο σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης

- στην Ελλάδα. Στο Σ. Βιδάλη, Ν. Κουλούρη, & Χ. Παπαχαράλαμπους (Επιμ.), *Εγκλήματα των ισχυρών. Διαφθορά, οικονομικό και οργανωμένο έγκλημα* (σ. 185-209). Αθήνα: ΕΑΠ.
- Κουλούρης, Ν. (1991). Θυματολογική ορθοδοξία και ριζοσπαστικός ρεαλισμός. Στο Ε. Βενιζέλου, Κ. Καλαβρού, Α. Μητρόπουλου, & Γ. Πανούση (Επιμ.), *Σχέσεις δράστη – θύματος από θυματολογική σκοπιά* (σ. 183-192). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Κουλούρης, Ν. (2009). *Η κοινωνική (επανένταξη της φυλακής*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κουλούρης, Ν., Βιδάλη, Σ., Αλοσκόφης, Ο. & Σταμούλη, Ε. (2011). *Η συγκρουσιακή κατάσταση της φυλακής και η διαχείριση της διαρκούς σωφρονιστικής κρίσης*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου.
- Κουράκης, Ν. (1991). Φυλακή και βία: Βίοι παράλληλοι. *Ποινικά Χρονικά*, ΜΑ', 129-158.
- Λαμπροπούλου, Έ. (1986). Είναι η φυλακή κλειστό σύστημα; Μια κοινωνιολογική ανάλυση της κοινωνίας των κρατουμένων και η δυναμική των αντιδράσεών τους. *Ποινικά Χρονικά*, ΛΣΤ', 417-435.
- Λαμπροπούλου, Έ. (1990). Το σύστημα των κρατουμένων από την εποχή του Big House μέχρι τη σύγχρονη φυλακή. *Σύγχρονα Θέματα*, 41-42, 26-46.
- Λαμπροπούλου, Έ. (2023). *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαγγανάς, Α., Λάζος, Γ., & Σβουρδάκου, Δ. (2008). *Η εγκληματολογία από τα κάτω*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ορφανάκη, Κ. (2016). *Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των ενηλίκων κρατουμένων μαθητών γύρω από το εγκληματικό φαινόμενο* (Διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1998). *Οι απόκληροι. Τα Ιδρύματα Αγωγής Ανηλίκων*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Πανάγος, Κ. (2018α). *Σεξουαλική βία μεταξύ κρατουμένων: Ο κοινωνικός έλεγχος του φαινομένου σε τυπικό και άτυπο επίπεδο*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Πανάγος, Κ. (2018β). Η φυλακή ως ιδιόμορφο ερευνητικό πεδίο: Πρακτικά, μεθοδολογικά και δεοντολογικά ζητήματα που αφορούν τις συνεντεύξεις με κρατούμενους. Στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.), *Ερευνητικές διαδρομές στις κοινωνικές επιστήμες* (σ. 127-152). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Πανάγος, Κ. (2020). *Πρότυπα σωφρονιστικής πολιτικής και νομοθετικές επιλογές: Η διαχρονική εξέλιξη του αναμορφωτικού ιδεώδους και το δικαίωμα των κρατουμένων στην κοινωνική επανένταξη*. Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Πανούσης, Γ. (2004). Ποιος ο διαφθορεύς του κρατουμένου μας; (Διαφθορά και φυλακή). *Ποινική Δικαιοσύνη*, 7(3), 315-329.
- Πανούσης, Γ. (2012). Η κοινωνική επανένταξη ως αυτοτελές δικαίωμα των κρατουμένων. Στο *Σύμμεικτα προς τιμήν του Καθηγητού Πέτρου Ι. Παραρά* (σ. 677-698). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Παπαχρίστου, Θ. (1999). *Κοινωνιολογία του δικαίου*. Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Πέτσας, Ι. (2019). *Χαρακτηριστικά και αξίες των κρατουμένων στα Ειδικά Καταστήματα Κράτησης Νέων και η άσκηση του δικαιώματός τους στην εκπαίδευση: Συγκριτική προσέγγιση και έρευνα στο ΕΚΚΝ Αυλώνας*. Αθήνα: Τόπος.
- Πικρός, Π. (1926/2016). *Εις τα άδυτα και τα ερέβη των φυλακών μας* (Επιμ. Ν. Βαρβατάκος). Θεσσαλονίκη: Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη.
- Πιτσελά, Α. (2003). *Διεθνή κείμενα σωφρονιστικής πολιτικής*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Πιτσελά, Α. (2011). Εκπαίδευση στη φυλακή. Στο *Τιμητικός Τόμος για τον Ι. Φαρσεδάκη – Τ. ΙΙ* (σ. 1533-1557). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Ρεθυμιωτάκη, Ε. (2012). Πηγές του δικαίου και νομικός πλουραλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Σαραφίδου, Γ.-Ο. (2011). *Συνάρθρωση ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων: Η εμπειρική έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σισιλιάνος, Λ.-Α. (Διεύθ. έκδ., 2025). *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: Ερμηνεία κατ' άρθρο*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σπυρέα, Σ. (2021). *Κοινωνική τάξη και εμπειρία της φυλακής: Μια εγκληματολογική προσέγγιση* (Διδακτορική διατριβή). Κομοτηνή: ΔΠΘ.
- Σχίζας, Π. (2013). *Αγροτικές φυλακές* (Διδακτορική διατριβή). Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Τζαννετάκη, Τ. (2016). Η στρατηγική έμμεσης μείωσης των ποινών: Η εξάντληση των ορίων της και η ανάγκη αλλαγής παραδείγματος. *The Art of Crime*, 1.
- Τσαλικογλου, Φ. (1996). *Μυθολογίες βίας και καταστολής*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσαούση, Α. (2014). Διεπιστημονικότητα και νομική επίσημη: Γιατί είναι αλληλένδετες και τι σημαίνει αυτό για την από κοινού ανάπτυξή τους. Στο *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις της διεπιστημονικότητας* (σ. 65-99). Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.

- Τσιώλης, Γ. (2014). *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Φυτράκης, Ε. (2022). Εκπαίδευση και πολιτισμός ως εργαλεία σωφρονιστικής πολιτικής. *Εγκληματολογία*, 1-2, 70-76.

β) Ξένη βιβλιογραφία

- Anagnostou, D., & Skleparis, D. (2017). Human rights in European prisons: Can the implementation of Strasbourg court judgments influence penitentiary reform domestically? In T. Daems & R. Luc (Eds.), *Europe in prisons: Assessing the impact of European institutions on national prison systems* (pp. 37-77). London: Palgrave.
- Baratto, G., Perrone, G., & Valle, B. (2024). Social order behind bars: The interplay of formal and informal norms among inmates in Italian prisons. *Forensic Research & Criminology International Journal*, 12(4), 274-281.
- Bottoms, A. (1999). Interpersonal violence and social order in prisons. *Crime and Justice*, 26, 205-281.
- Browker, L. (1980). *Prison victimization*. New York: Elsevier Science.
- Burciu, N. (2023). Europeanisation of post-Soviet prisons: A comparative case study of prison policy transfer from Norway to Latvia and Lithuania. *Howard Journal of Crime and Justice*, 62(1), 102-118.
- Butler, M., Slade, G., & Dias, C. (2018). Self-governing prisons: Prison gangs in an international perspective. *Trends in Organized Crime*, 25(4), 1-16.
- Caravaca-Sánchez, F., Aizpurua, E., & Wolff, N. (2023). The prevalence of prison-based physical and sexual victimization in males and females: A systematic review and meta-analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(5), 3476-3492.
- Clemmer, D. (1940). *The prison community*. Boston: The Christopher Publishing House.
- Cohen, S., & Taylor, L. (1981). *Psychological survival*. Harmondsworth: Penguin.
- Council of Europe – European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (2011). *Δημόσια δήλωση σχετικά με την Ελλάδα*. CPT/Inf (2011) 10.
- Council of Europe – European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (2014). *Report to the Greek Government on the visit to Greece carried out by the CPT from 4 to 16 April 2013*. CPT/Inf (2014) 26.
- Council of Europe – European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (2025). *Informal prisoner hierarchy*. Prison standard CPT/Inf(2025) 12.
- Crawley, E. (2004). *Doing prison work: The public and private lives of prison officers*. Devon: Willan.
- Crewe, B. (2005). Prisoner society in the era of hard drugs. *Punishment & Society*, 7(4), 457-481.
- Crewe, B. (2007). The sociology of imprisonment. In Y. Jewkes (Ed.), *Handbook on prisons* (pp. 123-151). Devon: Willan.
- Crewe, B. (2009). *The prisoner society: Power, adaptation, and social life in an English prison*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Crewe, B. (2011). Depth, weight, tightness: Revisiting the pains of imprisonment. *Punishment & Society*, 13(5), 509-529.
- Earle, R. (2016). *Convict criminology*. Bristol: Policy Press.
- Edgar, K., O'Donnell, I., & Martin, C. (2003). *Prison violence: The dynamics of conflict, fear and power*. Devon: Willan.
- Evans, M., & Morgan, R. (1998). *Preventing torture: A study of the European Convention for the prevention of torture and inhuman or degrading treatment or punishment*. Oxford: Clarendon Press.
- Ferrajoli, L. (1985/2015). *Βία και πολιτική* (Μτφρ. Δ. Δεληολάνης). Αθήνα: Στοχαστής.
- Foster, S. (2015). The effective supervision of European prison conditions. In F. Ippolito & S. Sanchez (Eds.), *Protecting vulnerable groups: The European human rights framework* (pp. 381-400). Oxford-Portland: Hart.
- Foster, S. (2024). Prisons – duty of care – prisoner safety – Article 3 ECHR: SP and other v. Russia. *Coventry Law Journal*, 28(2), 84-87.
- Galligan, D. (2007). *Law in modern society*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Garland, D. (1991). Sociological perspectives on punishment. *Crime and Justice*, 14, 115-165.
- Goffman, E. (1961/1994). *Άσυλα* (μτφρ. Ξ. Κομνηνός). Αθήνα: Ευρύαλος.
- Gonsalves, V., Walsh, K., & Scalora, M. (2012). Staff perceptions of risk for prison rape perpetration and victimization. *The Prison Journal*, 92(2), 253-273.
- Hammersley, M. (2015). Research ‘inside’ viewed from ‘outside’: Reflections on prison ethnography. In D. H. Drake, R. Earle, & J. Sloan (Eds.), *Palgrave handbook of prison ethnography* (pp. 21-39). Palgrave.

- Holt, A., & Pamment, N. (2011). Overcoming the challenges of researching 'young offenders': Using assisted questionnaires. *International Journal of Social Research Methodology*, 14(2), 125-133.
- Irwin, J. (1970). *The felon*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Irwin, J. (2005). *The warehouse prison: Disposal of the new dangerous class*. Los Angeles: Roxbury.
- Irwin, J., & Cressey, D. (1963). Thieves, convicts, and the inmate culture. *Social Problems*, Fall, 144-155.
- Jackson, J., Tyler, T., Bradford, B., Taylor, D., & Shiner, M. (2010). Legitimacy and procedural justice in prisons. *Prison Service Journal*, 191, 4-10.
- Jacobs, J. (1976). Stratification and conflict among prison inmates. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 66(4), 476-482.
- Jacobs, J. (1977). *Stateville: The penitentiary in mass society*. Chicago-London: University of Chicago Press.
- Jacobs, J. (1979). Race relations and the prisoner subculture. *Crime and Justice*, 1, 1-27 = (1983). *New Perspectives on Prisons and Imprisonment*. New York: Cornell University Press.
- Kupatadze, A. (2014). Prisons, politics and organized crime: The case of Kyrgyzstan. *Trends in Organized Crime*, 17(3), 141-160.
- Lambropoulou, E., & Milienos, F. (2023). Factors of violence: A study in Greek prisons. *Kriminologie – Das Online-Journal*, 1, 29-51.
- Levan, K. (2012). *Prison violence*. Surrey: Ashgate.
- Liebling, A., & Arnold, H. (2004). *Prisons and their moral performance: A study of values, quality, and prison life*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Liebling, A., & Crewe, B. (2012). Prison life, penal power, and prison effects. In M. Maguire, R. Morgan, & R. Reiner (Eds.), *The Oxford handbook of criminology* (pp. 895-927). Oxford-New York: Oxford University Press.
- Liebling, A., Hulley, S., & Crewe, B. (2012). Conceptualising and measuring the quality of prison life. In D. Gadd, S. Karstedt, & S. Messner (Eds.), *SAGE handbook of criminological research methods* (pp. 358-373). London: SAGE.
- Livingstone, S. (2000). Prisoners' rights in the context of the European Convention on Human Rights. *Punishment & Society*, 2(3), 309-324.
- Maier, K., & Ricciardelli, R. (2018). The prisoner's dilemma: How male prisoners experience and respond to penal threat while incarcerated. *Punishment & Society*, 21(2), 231-250.
- Martens, S., & Crewe, B. (2024). Feeling (un)safe in prison: A comparative analysis of England & Wales and Norway. *British Journal of Criminology*, 65(3), 541-548.
- Michalski, J. (2017). Status hierarchies and hegemonic masculinity: A general theory of prison violence. *British Journal of Criminology*, 57(1), 40-60.
- Mitchell, M. (2018). *The convict code revisited: An examination of prison culture and its association with violent misconduct and victimization* (PhD thesis). Sam Houston State University.
- Morris, T., & Morris, P. (1963). *Pentonville: A sociological study of an English prison*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Murdoch, J. (2006). *The treatment of prisoners: European standards*. Strasbourg: Council of Europe.
- Newton, C. (1994). Gender theory and prison sociology: Using theories of masculinities to interpret the sociology of prisons for men. *Howard Journal of Criminal Justice*, 33(3), 193-202.
- O'Donnell, I., & Edgar, K. (1999). Fear in prison. *The Prison Journal*, 79(1), 90-99.
- Omel'chenko, E. L., Garifzyanova, A. R., & Pallot, J. (2024). Humiliation, shame and torment: Continuity and change in the statuses and power hierarchies in the post-Soviet prison system. *Incarceration*, 5. Advance online publication. doi:10.1177/26326663241257360
- Orfanaki, K., & Petsas, I. (2024). Looking through the bars: Methodological and research challenges. In J. Tsiganou, A. Chalkia, & M. Lempesi (Eds.) *Contemporary societies in motion: Pioneering qualitative research methods in the study of deviance and social control* (pp. 107-119). National Center for Social Research (EKKE).
- Piacentini, L. (2013). *Surviving Russian prisons: Punishment, economy and politics in transition*. London: Routledge.
- Piacentini, L., & Slade, G. (2015). Architecture and attachment: Carceral collectivism and the problem of prison reform in Russia and Georgia. *Theoretical Criminology*, 19(2), 179-197.
- Rainbow, J.-A. (2024). *Researching prisons*. London: Routledge.
- Rhodes, L. A. (2004). *Total confinement: Madness and reason in the maximum security prison*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Samson, M. (2023). *Αόρατες γραμμές. Τα αθέατα σύνορα που διαμορφώνουν τον κόσμο μας* (μτφρ. Γ. Μαραγκός). Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Skarbek, D. (2011). Governance and prison gang. *American Political Science Review*, 105(4), 702-716.
- Skarbek, D. (2012). Prison gangs, norms, and organizations. *Journal of Economic and Behavior & Organization*, 82(1), 96-109.
- Skarbek, D. (2016). Covenants without the sword? Comparing prison self-governance globally. *American Political Science Review*, 110(4), 845-862.
- Skarbek, D. (2024). The political economy of criminal governance. *Public Choice*, 200(1), 1-24.
- Slade, G. (2016). Violence as information during prison reform: Evidence from the post-Soviet region. *British Journal of Criminology*, 56(5), 937-955.
- Slade, G., & Zevelena, O. (2025). The pains of prison reform: Informal prisoner governance and penal subjectivities in Estonia and Lithuania. *Punishment & Society*, 27(1), 49-67.
- Snacken, S. (2005). Forms of violence and regimes in prison. In A. Liebling & S. Maruna (Eds.), *The effects of imprisonment* (pp. 306-339). Devon: Willan.
- Sparks, R., Bottoms, A., & Hay, W. (1996). *Prison and the problem of order*. Oxford: Clarendon.
- Stanley, C., & Taylor, L. (1972/1981). *Psychological survival: The experience of long-term imprisonment*. Harmondsworth: Penguin.
- Sykes, G. (1958/1974). *The society of captives: A study of a maximum security prison*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Trammell, R. (2009). Values, rules, and keeping the peace: How men describe order and the inmate code in California prisons. *Deviant Behavior*, 30(8), 746-771.
- United Nations Office on Drugs and Crime (2015). *Handbook on Dynamic Security and Prison Intelligence*. Vienna: United Nations.
- Vaičiūnienė, R., & Tereškinas, A. (2017). Transformations in prison subculture and adjustment to imprisonment in post-Soviet Lithuanian penitentiary institutions. *East European Politics and Societies and Cultures*, 31(3), 659-679.
- van Der Laan, F. (2012). 'Prison doesn't stop them': Orchestrating criminal acts from behind bars. *Trends in Organized Crime*, 15(2-3), 130-145.
- van Zyl Smit, D., & Snacken, S. (2009). *Principles of European prison law and policy: Penology and human rights*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Wheeler, S. (1961). Socialization in correctional communities. *American Sociological Review*, 26(5), 697-712.
- Williams, R. & Liebling, A. (2023). Do prisons cause radicalization? Order, leadership, political charge and violence in two maximum security prisons. *British Journal of Criminology*, 63(1): 97-114.
- Wood, J. L., Alleyne, E., Mozova, K. & James, M. (2014). Predicting involvement in prison gang activity: Street gang membership, social and psychological factors. *Law and Human Behavior*, 38(3), 203-211.
- Wortley, R. (2002). *Situational prison control: Crime prevention in correctional institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Xenakis, S., & Cheliotis, L. (2018). Carceral moderation and the Janus face of international pressure: A long view of Greece's engagement with the European Convention of Human Rights. *Crime, Law and Social Change*, 70(1), 37-56.